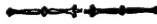

अथ शुक्लयजुर्वेदीयमाध्यन्दिनशास्त्रीयं

ॐ शतपथब्राह्मणम् ॐ

हांस्तेघटं * नाम सप्तमं काण्डम् ।

अस्मिन् काण्डे प्रतिपाद्या विषयाः — गार्हपत्यचयनम्, निर्ऋतिचयनम्,
अग्निक्षेत्रसंस्कारः, दर्भस्तम्बोपधानादि, सोमक्रयः, पुष्करपर्णोपधानम्,
रुक्मोपधानम्, स्वयमातृणोपधानाद्यपस्यासादनान्तम् ।

[गार्हपत्यचितिस्थाने पतितानां तृणपर्णादीनामपसारणादि]

॥ ॐ ॥ गार्हपत्यं चेष्ट्यन्नपलाशशाखया † व्युदू-
हति । अवस्यति हैतद्यद् गार्हपत्यं चिनोति य उ वै के
चाग्निचितोऽस्यामेव तेऽवसितास्तद्यद्व्युदूहस्यवसितानेव
तद्व्युदूहति नेदुवसितानद्व्यवस्यानीति ॥ १ ॥ 'अपेतं
वीतं द्वि च सर्पतात' इति । अप चैवेत द्वि चेत व्यु च

* एतस्य सप्तमकाण्डस्याभिधानं 'हस्तिघटम्' इति । कवित्पुस्तके 'हस्तिषट्' इत्यपि दृश्यते,
तल्लेखकप्रमादजमेवेति ध्येयम् ।

† गार्हपत्यचितेः स्थाने मध्यादारभ्य प्रतिदिशं प्रादक्षिण्येन पलाशशाखया पतितं तृणपर्णा-
दिनिरसनं व्युदूहनमित्युच्यते । (का० श्रौ० सू० १७. १. ३ ।)

(१) शु० य० सं० अ० १२ क० ४५ ।

सर्पतात ऽडृत्येतद्य ऽउदरसर्पिणस्तानेतदाह 'येऽत्र स्तथ
पुराणा ये च नूतना' ऽडृति येऽत्र स्तथ सनातना ये
चाधुनातना ऽडृत्येतत् ॥२॥ 'अदाद्यमोऽवसानं पृथिव्या'
ऽडृति । यमो ह वा ऽअस्या ऽअवसानस्येष्टे स ऽएवास्मा-
ऽअस्यामवसानं ददाति ॥ ३ ॥ 'अक्रान्निमं पितरो लोक-
मस्मा' ऽडृति । क्षत्रं वै यमो विशः पितरो यस्मा ऽउ वै
क्षत्रियो विशा संविद्वानोऽस्यामवसानं ददाति . तत्सुदत्तं
तथो हास्मै क्षत्रं यमो विशा पितृभिः संविद्वानोऽस्या-
मवसानं ददाति ॥ ४ ॥ पलाशशाखया व्युदूहति । ब्रह्म
वै पलाशो ब्रह्मणैव तदुवसिताव्युदूहति मन्त्रेण ब्रह्म वै
मन्त्रो ब्रह्मणैव तदुवसिताव्युदूहति तामुदीचीमुदस्यति
॥ ५ ॥ * अथोषान्निवपति । अयं वै लोको गार्हपत्यः
पशव ऽउषा ऽअस्मिँस्तल्लोके पशून् दधाति तस्मादिमेऽस्मिँ-
ल्लोके पशवः ॥ ६ ॥ यद्वेवोषान्निवपति † । प्रजापतिः
प्प्रजा ऽअसृजत ता नानोल्वा ऽअसृजत ता न समजानत
सोऽकामयत सञ्जानीरन्निति ताः समानोल्वा ऽअकरोत्ता-
सामूषानुल्वमकरोत्ताः समजानत तस्मादुप्येतर्हि समा-
नोल्वाः समेव जानते देवैः समानोल्वोऽसानीत्यु वै यजते
यो यजते तद्यदूषान्निवपति देवैरेव तत्समानोल्वो भवति
॥ ७ ॥ 'संज्ञानमसी'ति । समजानत ह्येतेन 'कामधरण-

(१) शु० य० सं० अ० १२ क० ४५ । (२) शु० य० सं० अ० १२ क० ४५ ।
(३) शु० य० सं० अ० १२ क० ४५ ।

* अत्र शतम् ४०० ।

† का० श्रौ० सू० १७. १. ४ ।

(४) शु० य० सं० अ० १२ क० ४६ । (५) शु० य० सं० अ० १२ क० ४६ ।

मि'ति पशवो वा ऽउषाः पशवः कामधरणं 'मयि ते कामधरणं भूयादिति मयि ते पशवो भूयासुरित्येतत्तैः सर्वं गार्हपत्यं प्रच्छादयति योनिर्वै गार्हपत्या चितिरुल्ब-
मूषाः सर्वा तद्योनिमुल्बेन प्रच्छादयति ॥ ८ ॥ अथ सिकता ‡ निवपति । अग्नेरेतद्वैश्वानरस्य भस्म यत्सिकता अग्निमु वा ऽएतं वैश्वानरं चेष्ट्यद्भवति न वा ऽअग्निः स्वं भस्मातिदहत्यनतिदाहाय ॥ ९ ॥ यद्वेव सिकता निवपति । अग्नेरेतद्वैश्वानरस्य रेतो यत्सिकता ऽअग्निमु वा-
ऽएतं वैश्वानरं चेष्ट्यद्भवति न वा ऽअरेतस्कात्किञ्चन विक्रियतेऽस्माद्रेतसोऽधि विक्रियाता ऽइति ॥ १० ॥ 'अग्नेर्भस्मास्यग्नेः पुरीषमसी'ति । यातयाम वा ऽअग्नेर्भस्मायातयाम्भ्यः सिकता ऽअयातयामेवैनदेत्करोति ताभिः सर्वं गार्हपत्यं प्रच्छादयति योनिर्वै गार्हपत्या चिती रेतः सिकताः सर्वस्यां तद्योनौ रेतो दधाति ॥ ११ ॥ अथैनं परिश्रिञ्चिः परिश्रयति । योनिर्वै परिश्रित ऽइदमेवैतद्रेतः सिक्तं योऽया परिगृह्णाति तस्माद्योन्या रेतः सिक्तं परिगृह्यते ॥ १२ ॥ यद्वेवैनं * परिश्रिञ्चिः परिश्रयति । अयं वै लोको गार्हपत्य ऽआपः परिश्रित ऽइमं तं लोकमद्भिः परितनोति समुद्रेण हैनं तत्परितनोति सर्वतस्तस्मादिमं लोकः सर्वतः समुद्रः पृथ्व्येति दक्षि-

(१) शु० य० सं० अ० १२ क० ४६ ।

‡ का० श्रौ० सू० १७. १. ६ ।

(२) शु० य० सं० अ० १२ क० ४६ ।

* का० श्रौ० सू० १७. १. ७ ।

णावृत्तस्मादिमं लोकं दक्षिणावृत्तमुद्रं पश्येति खातेन
 तस्मादिमं लोकं खातेन समुद्रं पश्येति ॥ १३ ॥ 'चित्तं
 स्थे'ति । चिनोति ह्येनाः 'परिचित्तं स्थे'ति परि ह्येना-
 दिच्चनो'त्युद्धचित्तं श्रयद्धमि'त्युद्धाः उपदधदाह तस्मा-
 दूद्ध एव समुद्रो विजतेऽथ यत्तिरश्चीरुपदध्यात्सकृद्धै-
 वेदः सर्वः समुद्रो निर्म्मज्ज्यान्न सादयत्यसन्ना ह्यापो न
 सुददोहसाधिवदति ॥ १४ ॥ अस्थीनि वै परिश्रितः ।
 प्राणः सुददोहा न वा ऽअस्थिषु प्राणोऽस्त्येकेन यजुषा *
 बह्वीरिष्टका ऽउपदधात्येकं ह्येतद्रूपं यदापोऽथ यद्
 ब्रह्मथः परिश्रितो भवन्ति ब्रह्मथो ह्यापः ॥ १५ ॥ तद्वै
 योनिः परिश्रितः । उल्बमूषा रेतः सिकता बाह्याः परि-
 श्रितो भवन्त्यन्तर ऽउषा बाह्या हि योनिरन्तरमुल्बं बाह्य-
 ऽउषा भवन्त्यन्तराः सिकता बाह्यं ह्युल्बमन्तरः रेत-
 ऽएतेऽबभ्यो वै जायमानो जायते तेऽबभ्य ऽएवैनमेतज्जनयति
 ॥ १६ ॥ अथैनमतदिच्चनोति । इदमेवैतद्रेतः सिक्तं विक-
 रोति तस्माद्योनौ रेतः सिक्तं विक्रियते ॥ १७ ॥ स
 चतस्रः प्राचीरुपदधाति । द्वे पश्चात्तिरश्च्यौ द्वे पुरस्तात्त-
 द्याश्चतस्रः प्राचीरुपदधाति । स ऽआत्मा तद्यत्ताश्चतस्रो
 भवन्ति चतुर्विधो ह्ययमात्माथ ये पश्चात्ते सक्थ्यौ ये
 पुरस्तात्तौ बाहू यत्र वा ऽआत्मा तदेव शिरः ॥ १८ ॥ तं वा-

(१) शु० य० सं० अ० १२ क० ४६ । (२) शु० य० सं० अ० १२ क० ४६ ।

(३) शु० य० सं० अ० १२ क० ४६ ।

* आप० श्रौ० सू० १६. १३. १० ।

.ऽएतम् । अत्र पक्षपुच्छवन्तं विकरोति यादृग्वै योनौ रेतो
विक्रियते तादृग्जायते तद्यदेतमत्र पक्षपुच्छवन्तं विकरोति
तस्मादेषोऽमुत्र पक्षपुच्छवाजायते ॥ १९ ॥ तं वै
पक्षपुच्छवन्तमेव सन्तम् । न पक्षपुच्छवन्तमिव पश्यन्ति
तस्माद्योनौ गर्भं न यथारूपं पश्यन्त्यथैनममुत्र पक्ष-
पुच्छवन्तं पश्यन्ति तस्माज्जातं गर्भं यथारूपं पश्यन्ति
॥ २० ॥ स * चतस्रः पूर्वा ऽउपदधाति । आत्मा
ह्येवाऽग्रे सम्भवतः सम्भवति दक्षिणत ऽउदङ्ङासीन ऽउत्त-
राङ्घ्यां प्रथमामुपदधाति तथो हास्येषोऽब्भ्यात्ममेवा-
ग्निश्चितो भवति ॥ २१ ॥ 'अयं सो ऽअग्निः । यस्मि-
न्सोममिन्द्रः सुतं दध' ऽइत्ययं वै लोको गार्हपत्य-
ऽआपः सोमः सुतोऽस्मिस्तल्लोकेऽप ऽइन्द्रोऽधत्त 'जठरे
वावशान' ऽइति मध्यं वै जठरः 'सहस्रियं वाजमत्यं
न ससिमि'त्यापो वै सहस्रियो वाजः 'सर्वान्सन्तस्तूयसे
जातवेद' ऽइति चितः संश्चीयसे जातवेद ऽइत्येतत्
॥ २२ ॥ 'अग्ने यत्ते दिवि वर्च' ऽइति । आदित्यो वा-
ऽअस्य दिवि वर्चः पृथिव्यामित्ययमग्निः 'पृथिव्यां
व्यदोषधीष्वप्स्वा यजत्रे'ति य ऽएवौषधिषु चाप्सु चाग्नि-
स्तमेतदाह 'येनान्तरिक्षमुर्वाततन्धे'ति वायुः स 'त्वेषः
स भानुरर्णवो नृक्ष' ऽइति महान्स भानुरर्णवो

* का० श्री० सू० १७. १. ८ ।

- (१) शु० य० सं० अ० १२. क० ४७ । (२) शु० य० सं० अ० १२ क० ४७ ।
(३) शु० य० सं० अ० १२ क० ४७ । (४) शु० य० सं० अ० १२ क० ४७ ।
(५) शु० य० सं० अ० १२ क० ४८ । (६) शु० य० सं० अ० १२ क० ४८ ।
(७) शु० य० सं० अ० १२ क० ४८ । (८) शु० य० सं० अ० १२ क० ४८ ।

नृचक्षा ऽदृत्येतत् ॥ २३ ॥ 'अग्ने दिवो ऽअर्णमच्छा जिगा-
सी'ति । आपो वा ऽअस्य दिवोऽर्णस्ता ऽएष धूमेनाच्छैः
'त्यच्छा देवाँः ॥ ऽऊचिषे धिष्ण्या य' ऽदृति प्राणा वै देवा
धिष्ण्यास्ते हि सर्वा धिय ऽइष्णन्ति 'या रोचने परस्ता-
त्सूर्यस्य याश्चावस्तादुपतिष्ठन्त ऽआप' ऽदृति रोचनो
ह नामैष लोको यत्रैष ऽएतत्तुपति तद्याश्चैतं परेणापो
याश्चावरेण ता ऽएतदाह ॥ २४ ॥ 'पुरीष्यासो ऽअग्नय'
ऽदृति । पशव्यासोऽग्नय ऽदृत्येतत्प्रावणेभिः सज्जो-
षस' ऽदृति प्रायणरूपं प्रायणं ह्येतदग्नेर्ब्रह्मर्हपत्यो
'जुषन्तां व्यजमद्ब्रह्मोऽनमीवा ऽदृषो महीरि'ति जुषन्तां
व्यजमद्ब्रह्मोऽनशनाया ऽदृषोमहीरित्येतत् ॥ २५ ॥ नानो-
पदधाति । ये नाना कामा ऽआत्मस्तास्तदधाति सकृत्सा-
दयत्येकं तदात्मानं करोति सूददोहसाधिवदति प्राणो
वै सूददोहाः प्राणैर्वैनमेतस्सन्तनोति सन्दधाति ॥ २६ ॥
अथ जघनेन परीत्य । * उत्तरतो दक्षिणासीनोऽपरयो-
र्दक्षिणामग्र ऽउपदधातीडाँमग्ने पुरुदःसः सनिं गोरि'ति
पशवो वा ऽदृडा पशूनामेवास्मा ऽएतामाशिषमाशास्ते
'शर्श्वत्तमः हवमानाय साधे'ति यजमानो वै हवमानः

(१) शु० य० सं० अ० १२ क० ४९ । (२) शु० य० सं० अ० १२ क० ४९ ।

(३) शु० य० सं० अ० १२ क० ४९ ।

(४) शु० य० सं० अ० १२ क० ५० । (५) शु० य० सं० अ० १२ क० ५० ।

(६) शु० य० सं० अ० १२ क० ५० ।

* का० श्रौ० सू० १७. १. ११ ।

(७) शु० य० सं० अ० १२ क० ५१ । (८) शु० य० सं० अ० १२ क० ५१ ।

‘स्यान्नः सूनुस्तनयो विजावे’ति प्रजा वै सूनु‘र्रेमे सा ते
 सुमतिर्बर्भृत्वस्मे’ ऽइत्याशिषमाशास्ते ॥ २७ ॥ अथो-
 च्तराम् । ‘अयं ते योनिर्ऋत्विजो यतो जातो ऽअरोचथा’
 ऽइत्ययं ते योनिर्ऋतव्यः सनातनो यतो जातो-
 ऽदीप्यथा ऽइत्येतत्तं जानन्नग्न ऽआरोहाथा नो वर्द्धया
 रयिमि’ति यथैव यजुस्तथा बन्धुः ॥ २८ ॥ सक्थ्याव-
 स्येते । ते नानोपदधाति नाना सादयति नाना सूददोह-
 साधिवदति नाना हीमे सक्थ्यौ द्वे भवतो द्वे हीमे
 सक्थ्यौ पश्चादुपदधाति पश्चाद्धीमे सक्थ्यावग्राभ्याथं
 स॒थ॒स्पृष्टे भवत ऽएवः हीमे सक्थ्यावग्राभ्याथं स॒थ॒स्पृष्टे
 ॥ २९ ॥ अथ तेनैव पुनः परीत्य । * दक्षिणत ऽउद-
 ङ्ङासीनः पूर्वयोरुत्तरामग्न ऽउपदधाति ‘चिदसि तया
 देवतयाङ्गिरस्वदध्रुवा सीदे’त्यथ दक्षिणां ‘परिचिदसि तया
 देवतयाङ्गिरस्वदध्रुवा सीदे’ति ॥ ३० ॥ बाहू ऽअस्येते । ते
 नानोपदधाति नाना सादयति नाना सूददोहसाधिवदति
 नाना हीमौ बाहू द्वे भवतो द्वौ हीमौ बाहू पूर्वार्द्ध-
 ऽउपदधाति पुरस्ताद्धीमौ बाहू ऽअग्राभ्याथं स॒थ॒स्पृष्टे
 भवत ऽएवः हीमौ बाहू ऽअग्राभ्याथं स॒थ॒स्पृष्टौ स वा-
 ऽइतीमा ऽउपदधातीतीमे ऽइतीमे तद्दक्षिणावृत्तद्वि देवत्रा
 ॥ ३१ ॥ अष्टाविष्टका † ऽउपदधाति । अष्टाक्षरा गायत्री

(१) शु० य० सं० अ० १२ क० ५१ । (२) शु० य० सं० अ० १२ क० ५२ ।
 (३) शु० य० सं० अ० १२ क० ५२ । (४) शु० य० सं० अ० १२ क० ५० ।

* का० श्रौ० सू० १७. १. १२ ।

(५) शु० य० सं० अ० १२ क० ५३ । (६) शु० य० सं० अ० १२ क० ५३ ।

† का० श्रौ० सू० १७. १. १६ ।

गायत्रोऽग्निर्ध्यावानग्निर्ध्यावत्यस्य मात्रा तावन्तमेवैनमेतच्चि-
नोति पञ्चकृत्वः सादयति पञ्चचितिकोऽग्निः पञ्चर्त्तवः संव-
त्सरः संवत्सरोऽग्निर्ध्यावानग्निर्ध्यावत्यस्य मात्रा तावन्तमेवैन-
मेतच्चिनोत्यष्टाविष्टकाः पञ्चकृत्वः सादयति तत्रयोदश
त्रयोदश मासाः . संवत्सरस्त्रयोदशाग्नेश्चितिपुरीषाणि
यावानग्निर्ध्यावत्यस्य मात्रा तावत्तद्भवति ॥ ३२ ॥ अथ
* लोकमृणामुपदधाति । तस्याऽऽपरि बन्धुस्तिस्त्रः पूर्वास्त्रि-
वृद्गन्धिर्ध्यावानग्निर्ध्यावत्यस्य मात्रा तावन्तमेवैनमेतच्चिनोति
दशोत्तरास्तासामुपरि बन्धुर्द्वे वाग्नेऽथ दशाथैकामेवः हि
चितिं चिन्वन्ति तास्त्रयोदश सम्पद्यन्ते तस्योक्तो बन्धुः
॥ ३३ ॥ ताऽऽभ्यऽएकविंशतिः सम्पद्यन्ते । द्वादश
मासाः पञ्चर्त्तवस्त्रयऽइमे लोकाऽअसावादित्यऽएक-
विंशोऽमुं तदादित्यमस्मिन्नग्नौ प्रतिष्ठापयति ॥ ३४ ॥
एकविंशतिर्वैव परिश्रितः । द्वादश मासाः पञ्चर्त्तवस्त्रय-
ऽइमे लोकाऽअयमग्निरमुतोऽध्येकविंशऽइमं तदग्नि-
ममुष्मिन्नादित्ये प्रतिष्ठापयति तद्यदेता एवमुपदधा-
त्येतावेवैतद्व्योऽव्यस्मिन्प्रतिष्ठापयति तावेतावन्योऽ-
न्यस्मिन्प्रतिष्ठितौ तौ वा एतावत्र द्वावेकविंशौ
सम्पादयत्यत्र ह्येवमौ तदोभौ भवतऽआहवनीयश्च
गार्हपत्यश्च ॥ ३५ ॥ अथ † पुरीषं निवपति । तस्योपरि
बन्धुस्तच्चात्वालवेलायाऽआहरत्यग्निरेष यच्चात्वालस्तथो

* का० श्रौ० सू० १७. १. १७ ।

† का० श्रौ० सू० १७. १. १८ ।

हास्यैतदाग्नेयमेव भवति सा समम्बिला स्यात्तस्योक्तो
 वन्धुः ॥ ३६ ॥ व्याममात्री भवति । व्याममात्रो वै पुरुषः
 पुरुषः प्रजापतिः प्रजापतिरग्निरात्मसम्भितां तद्योनिं
 करोति परिमण्डला भवति परिमण्डला हि योनिरथो-
 ऽअयं वै लोको गार्हपत्यः परिमण्डल उ वा ऽअयं लोकः
 ॥ ३७ ॥ अथैनौ * सन्निवपति । संज्ञामेवाबध्यामेतत्करोति
 'समितः सङ्कल्पेथां, सं वां मनां'सि सं व्रताऽग्ने त्वं
 पुरीष्यो, भवतं नः समनसावि'ति शमयत्येवैनावेतदुहिः
 सायै यथा नाह्योऽन्यः हिंस्याताम् ॥ ३८ ॥ चतुर्भिः
 सन्निवपति । तद्ये चतुष्पादाः पशवस्तैरेवाबध्यामेतत्संज्ञां
 करोत्यथो ऽअन्नं वै पशवोऽन्नेनैवाबध्यामेतत्संज्ञां
 करोति ॥ ३९ ॥ तां न रिक्तामवेक्षेत नेद्रिक्तामवेक्षा ऽडुति
 यद्रिक्तामवेक्षेत ग्रसेत हैनम् ॥ ४० ॥ अथास्यां सिकता-
 ऽआवपति । अग्नेरेतद्वैश्वानरस्य रेतो यत्सिकता ऽअग्नि-
 मेवास्यामेतद्वैश्वानरः रेतो भूतः सिञ्चति सा † समम्बिला
 स्यात्तस्योक्तो वन्धुः ॥ ४१ ॥ अथैनां विमुञ्चति । अप्र-
 दाहाय बद्धि युक्तं न विमुच्यते प्र तदह्यत एतद्वा-
 एतद्युक्ता रेतोऽभार्षीदेतमग्निं तमत्राजीजनदथापरं धत्ते
 योषा वा ऽउखा तस्माद्यदा योषा पूर्वः रेतः प्रजन-
 यत्यथापरं धत्ते ॥ ४२ ॥ 'मातेर्व पुत्रं पृथिवी पुरीष्यमि'ति ।

* का० श्रौ० सू० १७. १. १९ ।

(१) शु० य० सं० अ० १२ क० ५७-६० ।

† का० श्रौ० सू० १७. १. २१ ।

(२) शु० य० सं० अ० १२ क० ६१ ।

मातेव पुत्रं पृथिवी पशव्यमित्येतदग्निं 'स्वे योनावभा-
 रुखे'त्यग्निं स्वे योनावभार्षादुखेत्येतत्तां विश्वेदेवैर्ऋतुभिः
 संविदानः प्रजापतिर्विश्वकर्मा विमुञ्चति त्वृतवो वै विश्वे
 देवास्तदेनां विश्वेदेवैर्ऋतुभिः संविदानः प्रजापतिर्विश्व-
 कर्मा विमुञ्चति तामुत्तरतोऽग्नेर्निदधात्यरत्निमात्रे तस्योक्तो
 बन्धुः ॥ ४३ ॥ अथास्यां पयः ऽआनयति । एतद्वा-
 ऽएतद्वेतो धत्तेऽथ पयो धत्ते योषा वा ऽउखा तस्माद्यदा
 योषा रेतो धत्तेऽथ पयो धत्तेऽधराः सिकता भवन्त्युत्तरं
 पयोऽधरः हि रेत ऽउत्तरं पयस्तन्मम ह्य ऽआनयति यथा
 तत्प्रतिपुरुषशीर्षमुपदद्यात् ॥ ४४ ॥ (A)

प्रथमाध्याये प्रथमं ब्राह्मणम् ॥ १ ॥

[प्रजापतिशरीरविश्लेषप्रतिपादनादि]

प्रजापतिः प्रजा ऽअसृजत । स प्रजाः सृष्ट्वा
 सर्वमाजिमित्वा व्यस्रक्षत तस्माद्विस्रस्तात्प्राणो मध्यत-
 ऽउदकामदुथास्माद्वीर्यमुदकामत्तस्मिन्नुत्क्रान्तेऽपद्यत त-
 स्मात्पन्नादुन्नमस्रवद्यच्चक्षुरद्व्यशेत तस्मादस्यान्नमस्रवन्नो
 हेह तर्हि का चन प्रतिष्ठासु ॥ १ ॥ ते देवा ऽअब्रुवन् ।
 न वा ऽद्वृतोऽन्या प्रतिष्ठास्तीममेव पितरं प्रजापतिः
 संस्करवाम सैव नः प्रतिष्ठा भविष्यतीति ॥ २ ॥ तेऽग्नि-

(१) शु० य० सं० अ० १२ क० ६१ । (२) शु० य० सं० अ० १२ क० ६१ ।

एतद्ब्राह्मणस्या विषया अन्यत्राप्युपलभ्यन्ते यथा— कठ० सं० १६; २; कपि० २५. २;
 मै० सं० ११. ५. ११; तै० सं० ४. २. ४ ।

मब्रुवन् । न वा ऽद्वितीयोऽन्या प्रतिष्ठास्ति त्वयीमं पितरं
 प्रजापतिः संस्करवाम सैव नः प्रतिष्ठा भविष्यतीति किं
 मे ततो भविष्यतीति ॥ ३ ॥ तेऽब्रुवन् । अन्नं वा ऽयं
 प्रजापतिस्त्वन्मुखा ऽएतदन्नमदाम त्वन्मुखानां न ऽणो
 ऽन्नमसदिति तथेति तस्माद्देवा ऽअग्निमुखा ऽअन्नमदन्ति
 यस्यै हि कस्यै च देवतायै जुहत्यन्नावेव जुहत्यग्निमुखा हि
 तद्देवा ऽअन्नमकुर्वत ॥ ४ ॥ स योऽस्मात्प्राणो मध्यत-
 ऽउदकामत् । अयमेव स वायुर्द्योऽयं पवतेऽथ यदस्माद्वीर्य-
 मुदकामदसौ स ऽआदित्योऽथ यदस्मादन्नमस्त्ववद्यदेव संव-
 त्सरेऽन्नं तत्तत् ॥ ५ ॥ तं देवा ऽअग्नौ प्रावृजन् । तद्य ऽएनं
 प्रवृक्तमग्निरारोह्य ऽएवास्मात्स प्राणो मध्यत ऽउदकामत्स-
 ऽएवैनः स ऽआपद्यत तमस्मिन्नदधुरथ यदस्माद्वीर्य-
 मुदकामत्तदस्मिन्नदधुरथ यदस्मादन्नमस्त्ववद्यदस्मिन्नद-
 धुस्तः सर्वं कृत्स्नः संस्कृत्योर्द्धमुदश्रयंस्तद्यं तमुदश्रयन्निमे
 स लोकाः ॥ ६ ॥ तस्यायमेव लोकः प्रतिष्ठा । अथ
 योऽस्मिँल्लोकेऽग्निः सोऽस्यावाङ् प्राणोथास्यान्तरिक्षमा-
 त्माथ योऽन्तरिक्षे वायुर्द्योऽएवायमात्मान्प्राणः सोऽस्य
 स द्यौरेवास्य शिरः सूर्याचन्द्रमसौ चक्षुषी यच्चक्षुरद्व्यंशेत
 स चन्द्रमास्तस्मात्स मीलिततरोऽन्नः हि तस्मादु-
 स्त्ववत् ॥ ७ ॥ तद्देवा वै सा प्रतिष्ठा । यां तद्देवाः
 समस्कुर्वन्तसैवेयमद्यापि प्रतिष्ठा सो ऽएवाप्स्यतोऽधि
 भविता ॥ ८ ॥ स यः स प्रजापतिर्व्यस्नः सत । अयमेव
 स योऽयमग्निश्चीयते तद्यदेपोऽवा रिक्ता शेते पुरा प्रव-

र्जनाद्यथैव तत्प्रजापतिरुत्क्रान्ते प्राण ऽउत्क्रान्ते वीर्ये
 स्त्रुतेऽन्ने रिक्तोऽशयदेतदस्य तद्रूपम् ॥ ९ ॥ तामग्नौ प्रवृ-
 णक्ति । यथैवैनमदो देवाः प्रावृजँस्तद्य एनां प्रवृक्ता-
 मग्निरारोहति य ऽएवास्मात्स प्राणो मद्ध्यत ऽउदुका-
 मत्स ऽएवैनः स ऽआपद्यते तमस्मिन्दधात्यथ यदुक्मं
 प्रतिमुच्य विभर्ति यदेवाऽस्माद्वीर्यमुदुकामत्तदस्मि-
 न्दधात्यथ याः समिध ऽआदधाति यदेवास्मादुन्न
 मस्त्रवत्तदस्मिन्दधाति ॥ १० ॥ [अर्धप्रपाठकः ५४ ॥] ता
 वै सायं प्रातरादधाति । अहश्च हि तद्वात्रेदश्चा-
 न्नमस्त्रवत्तान्येतानि सर्वस्मिन्नेव संवत्सरे स्युः संवत्सरो
 हि स प्रजापतिर्यस्मात्तान्युदुकामँस्तदस्मिन्ने-
 तत्सर्वस्मिन्नेव सर्वं दधाति यस्मिन्न्हास्यै * तदतो
 न कुर्वान्न हास्य तस्मिन्नेतदद्भ्यान्नासंवत्सरभृतस्येक्षकेण
 च न भवितुव्यमिति ह स्माह वामकक्षायणो नेदिमं
 पितरं प्रजापतिं विच्छिद्यमानं पश्यानीति तः संवत्सरे सर्वं
 कृत्स्नः संस्कृत्योद्धमुच्छ्रयति यथैवैनमदो देवा ऽउदुश्र-
 यन् ॥ ११ ॥ तस्य गार्हपत्य ऽएवायं लोकः । अथ यो
 गार्हपत्येऽग्निर्य ऽएवायमस्मिँल्लोकेऽग्निः सोऽस्य सोऽथ
 यदन्तराहवनीयं च गार्हपत्यं च तदन्तरिक्षमथ य ऽआग्नी-
 धीयेऽग्निर्य ऽएवायमन्तरिक्षे वायुः सोऽस्य स ऽआह-
 वनीय ऽएव द्यौरथ य ऽआहवनीयेऽग्निस्तौ सूर्याचन्द्र-
 मसौ सौऽस्यै ऽआत्मैव ॥ १२ ॥ तस्य शिर ऽएवाहव-

नीयः । अथ य आहवनीयेऽग्निर्भ्यः ऽएवायः शीर्ष-
 ष्प्राणः सोऽस्य स तद्यत्स पक्षपुच्छवाद्भवति पक्षपुच्छ-
 वान्मह्यः शीर्षष्प्राणश्चक्षुः शिरो दक्षिणं श्रोत्रं दक्षिणः
 पक्षऽउत्तरं श्रोत्रमुत्तरः पक्षः प्राणो मध्यमात्मा वाक्पुच्छं
 प्रतिष्ठ्वा तद्यत्प्राणा वाचां जग्ध्वा प्रतितिष्ठन्ति तस्मा-
 * त्प्राणानां वाक्पुच्छं प्रतिष्ठ्वा ॥ १३ ॥ अथ यदन्तरा-
 हवनीयं च गार्हपत्यं च । स ऽआत्माथ य ऽआग्नीध्रीये-
 ऽभिर्भ्यः ऽएवायमन्तरात्सन्प्राणः सोऽस्य स प्रतिष्ठ्वैवास्य
 गार्हपत्योऽथ यो गार्हपत्येऽग्निः सोऽस्यावाङ् प्राणः ॥ १४ ॥
 तदः द्वौके त्रिचितं चिन्वन्ति । त्रयो वा ऽइमेऽवाञ्च
 प्राणा ऽइति न तथा कुर्यादिति ते रेचयन्त्येकविंश-
 सम्पदमथो ऽअनुष्टुप्सम्पदमथो बृहतीसम्पदं ये तथा
 कुर्वन्त्येकं ह्येवैतद्रूपं व्योनिरेव प्रजातिरेव यदेतेऽवाञ्च
 प्राणा यद्धि मूत्रं करोति यत्पुरीषं प्रैव तज्जायते ॥ १५ ॥
 अथातः सम्पदेव । एकविंशतिरिष्टका नव यजूंषि
 तत्त्रिंशत्सादनं च सूददोहाश्च तद् द्वात्रिंशद् द्वात्रिंशद-
 क्षराऽनुष्टुप्सैषाऽनुष्टुप् ॥ १६ ॥ एकविंशतिर्वैव परिश्रितः ।
 यजुर्द्वाविंशं व्युदुहनस्य यजुरूषाश्च यजुश्च सिकताश्च
 यजुश्च पुरीषं च यजुश्च चतुर्विंशं संनिवपति विमु-
 श्रति पञ्चमेन ततस्त्रिभिरियं द्वात्रिंशदक्षरानुष्टुप्सैषा-
 नुष्टुप् ॥ १७ ॥ अथैते द्वे यजुषी । सो ऽअनुष्टुवेव वाग्वा-
 ऽअनुष्टुसद्यदिदं द्वयं वाचो रूपं देवं च मानुषं चोच्चैश्च

शनैश्च तदेते द्वे ॥ १८ ॥ ता वा ऽएतास्तिस्त्रोऽनुष्टुभः ।
 चित् ऽएष गार्हपत्यस्तद्यदेता ऽअत्र तिस्रोऽनुष्टुभः
 सम्पादयन्त्यत्र ह्येवेमे तदा सर्वे लोका भवन्ति ततोऽन्यत-
 रां द्वात्रिंशदक्षरामनुष्टुभमाहवनीयः हरन्ति स ऽआह-
 वनीयः सा द्यौस्तच्छिरोऽथेहान्यतरा परिशिष्यते स
 गार्हपत्यः सा प्रतिष्ठा स ऽउ ऽअयं लोकः ॥ १९ ॥
 अथ ये ऽएते द्वे यजुषी । एतत्तद्यदन्तराहवनीयं च गार्ह-
 पत्यं च तदन्तरिक्षः स ऽआत्मा तद्यत्ते द्वे भवतस्त-
 स्ममादेतत्तनीयो यदन्तराहवनीयं च गार्हपत्यं च
 तस्मामादेशां लोकानामन्तरिक्षलोकस्तन्निष्ठः ॥ २० ॥
 सैषा त्रेधाविहिता वागनुष्टुप् । तामेषोऽग्निः प्राणो
 भूत्वानुसञ्चरति य ऽआहवनीयेऽग्निः स प्राणः
 सोऽसावादित्योऽथ य ऽआग्नीध्रीयेऽग्निः स व्यानः स-
 ऽउ ऽअयं वायुर्व्योऽयं पवतेऽथ यो गार्हपत्येऽग्निः स-
 ऽउदानः स ऽउ ऽअयं व्योऽयमस्मिंल्लोकेऽग्निरेवं विद्ध
 वाव सर्वा वाचः सर्व प्राणः सर्वमात्मानः संस्कुरुते ॥ २१ ॥
 सैषा बृहत्येव । ये वै द्वे द्वात्रिंशतौ द्वात्रिंशदेव तदुथैते द्वे
 यजुषी तच्चतुस्त्रिंशदग्निरेव पञ्चत्रिंशो नाक्षराच्छन्दो व्ये-
 त्येकस्मान्न द्वाब्भ्यां स ऽउद्वचक्षरस्तत्पद्त्रिंशत्पद्त्रिं-
 शदक्षरा बृहतीं बृहतीं वा ऽएष सञ्चितोऽभिसम्पद्यते
 यादृग्वै योनौ रेतः सिच्यते तादृग्जायते तद्यदेतामत्र
 बृहतीं करोति तस्मामादेश सञ्चितो बृहतीमभिसम्पद्यते
 ॥ २२ ॥ तदाहुः । यदयं लोको गार्हपत्योऽन्तरिक्षं

धिष्ण्या द्यौराहवनीयोऽन्तरिक्षलोकः ऽउ ऽअस्माल्लोका-
 दनन्तर्हितोऽथ कस्माद् गार्हपत्यं चित्त्वाहवनीयं चिनो-
 त्यथ धिष्ण्यानिति सह हवैमावग्रे लोकावासतुस्तयो-
 र्वियतोऽन्तरेणाकाशः ऽआसीत्तदन्तरिक्षमभवद्रीक्षः हैत-
 न्नाम ततः पुरान्तरा वा ऽइदमीक्षमभूदिति तस्मा-
 दन्तरिक्षं तद्यद् गार्हपत्यं चित्त्वाहवनीयं चिनोत्येतौ
 ह्यग्रे लोकावसृज्येतामथ प्रत्येत्य धिष्ण्यान्निवपति कुर्मण-
 ऽएवानन्तरयायाथो ऽअन्तयोर्वाव संस्क्रियमाणयोर्मध्यः
 संस्क्रियंते ॥ २३ ॥

प्रथमाध्याये द्वितीयं ब्राह्मणम् ॥ २ ॥

इति प्रथमोऽध्यायः ॥ १ ॥

[नैर्ऋतीष्टकाहरणादि]

अथातो * नैर्ऋतीर्हरन्ति । एतद्वै देवा गार्हपत्यं
 चित्त्वा समारोहन्नयं वै लोको गार्हपत्यः ऽइममेव तं
 लोकः संस्कृत्य समारोहंस्ते तमः ऽएवानतिदृश्यमपश्यन्
 ॥ १ ॥ तेऽब्रुवन् । उप तज्जानीत यथेदं तमः पाप्मान-
 मपहनामहा ऽइति तेऽब्रुवँश्चेतयद्धमिति चितिमिच्छ-
 तेति वाव तदब्रुवँस्तदिच्छत यथेदं तमः पाप्मानमपहना-
 महां ऽइति ॥ २ ॥ ते चेतयमानाः । एता ऽइष्टका ऽअप-
 श्यन्नैर्ऋतीस्ता ऽउपादधत तामिस्तत्तमः पाप्मानमपाग्नत

पाप्मा वै निर्ऋतिस्तद्यदेताभिः पाप्मानं निर्ऋतिमपाग्नत,
तस्मादेता नैर्ऋत्यः ॥ ३ ॥ तद्वा एतत्क्रियते । यद्देवाः
ऽअकुर्वन्निदं नु तत्तमः स पाप्मा देवैरेवापहतो यत्स्वेत-
त्करोति यद्देवाः ऽअकुर्वन्तत्करवाणीत्यथो य एव पाप्मा
या निर्ऋतिस्तमेताभिरपहते तद्यदेताभिः पाप्मानं निर्ऋति-
मपहते तस्मादेता नैर्ऋत्यः ॥ ४ ॥ यद्वेवैता नैर्ऋतीर्हरन्ति ।
प्रजापतिं विश्वस्तं यत्र देवाः समस्कुर्वन्तमुखायां योनौ
रेतो भूतमसिञ्चन्त्योनिर्वा ऽउखा तस्मा एताऽऽ संवत्सरे
प्रतिष्ठाऽऽ समस्कुर्वन्निममेव लोकमयं वै लोको गार्हपत्य-
स्तस्मिन्नेनं प्राजनयन्तस्य यः पाप्मा यः श्लेष्मा यदुल्बं
यज्जरायु तदस्यैताभिरपाग्नन्तद्यदस्यैताभिः पाप्मानं निर्ऋ-
तिमपाग्नन्तस्मादेता नैर्ऋत्यः ॥ ५ ॥ तथैवैतद्यजमानः ।
आत्मानमुखायां योनौ रेतो भूतः सिञ्चति योनिर्वा ऽउखा
तस्मा एताऽऽ संवत्सरे प्रतिष्ठाऽऽ संस्करोतीममेव लोकमयं
वै लोको गार्हपत्यस्तस्मिन्नेनं प्राजनयति तस्य यः पाप्मा यः
श्लेष्मा यदुल्बं यज्जरायु तदस्यैताभिरपहन्ति तद्यदस्यैताभिः
पाप्मानं निर्ऋतिमपहन्ति तस्मादेता नैर्ऋत्यः ॥ ६ ॥
पादमात्र्यो भवन्ति । अधस्पन्दमेव तत्पाप्मानं निर्ऋतिं
कुरुतेऽलक्षणा भवन्ति यद्वै नास्ति तदलक्षणमसन्तमेव
तत्पाप्मानं निर्ऋतिं कुरुते तुषपक्वा भवन्ति नैर्ऋता वै तुषा
नैर्ऋतैरेव तन्नैर्ऋतं कर्म करोति कृष्णा भवन्ति कृष्णः
हि तत्तम ऽआसीदुथो कृष्णा वै निर्ऋतिः ॥ ७ ॥ ताभि-
रेतां दिशं व्यन्ति । एषा वै नैर्ऋती दिङ् नैर्ऋत्यामेव तद्दिशि

निर्ऋतिं दधाति स यत्र स्वकृतं वेरिणः श्वभ्रप्रदरो वा
 स्यात्तदेना ऽउपदङ्खाद्यत्र वा ऽअस्या ऽअवदीर्घते यत्र
 वास्या ऽओषधयो न जायन्ते निर्ऋतिर्हास्यै तद्गृह्णाति नैर्ऋत-
 ऽएव तद् भूमेर्निर्ऋतिं दधाति ताः पराचीर्लोकभाजः कृत्वो-
 पदधाति ॥८॥ 'असुन्वन्तमयजमानमिच्छे'ति । यो वै न
 सुनोति न यजते तं निर्ऋतिर्ऋच्छति 'स्तेनस्येत्यामन्विहि
 तस्करस्ये'ति स्तेनस्य चेत्यामन्विहि तस्करस्य चेत्येतदुथो
 यथा स्तेनस्तस्करः प्रलायमेत्येवं प्रलायमिहीत्यन्यमस्म-
 दिच्छ सा त' ऽइत्येत्यनित्थं विद्वाः समिच्छेत्येतन्नमो देवि
 निर्ऋते तुभ्यमस्ति'ति नमस्कारेणैवैनामपहते ॥ ९ ॥
 'नमः सु ते निर्ऋते तिग्मतेज' ऽइति । तिग्मतेजा वै
 निर्ऋतिस्तस्या ऽएतन्नमस्करोत्ययस्मयं विचृता बन्धमेत-
 मि'त्ययस्मयेन ह वै तं बन्धेन निर्ऋतिर्बध्नाति यं
 बध्नाति 'यमेनं त्वं यम्या संविदानेत्यग्निर्वै यम ऽइयं
 यम्याब्ध्याः हीदः सर्वं व्यतमाब्ध्यां त्वः संविदाने-
 त्येतदुत्तमे नाके ऽअधि रोहयैनमि'ति स्वर्गो वै लोको
 नाकः स्वर्गो लोके यजमानमधिरोहयेत्येतत् ॥ १० ॥
 'यस्यास्ते घोर ऽआसञ्जुहोमी'ति । घोरा वै निर्ऋति-
 स्तस्या ऽएतदासञ्जुहोति यत्तदेवत्यं कर्म करोत्येषां

- (१) शु० य० सं० अ० १२ क० ६२ । (२) शु० य० सं० अ० १२ क० ६२ ।
 (३) शु० य० सं० अ० १२ क० ६२ । (४) शु० य० सं० अ० १२ क० ६२ ।
 (५) शु० य० सं० अ० १२ क० ६३ । (६) शु० य० सं० अ० १२ क० ६३ ।
 (७) शु० य० सं० अ० १२ क० ६३ । (८) शु० य० सं० अ० १२ क० ६३ । (९)
 शु० य० सं० अ० १२ क० ६४ ।

बन्धानामवसर्जनाये'ति यैर्बन्धैर्बद्धो भवति 'यां त्वा जनो
भूमिरिति प्रमृन्दत' ऽद्वितीयं वै भूमिरस्यां वै स भवति
यो भवति 'निर्ऋतिं त्वाहं परिवेद विश्रवत' ऽद्विती निर्ऋति-
रिति त्वाहं परिवेद सर्वत ऽद्वितीयेतदियं वै निर्ऋतिरियं
वै तं निरर्पयति यो निर्ऋच्छति तद्यथा वै ब्रूयादुसा-
वामुष्यायणोऽसि वेद त्वा मा मा हिंस्रीरित्येवमेतदाह
नतराथं हि विदित ऽआमन्त्रितो हिनस्ति ॥ ११ ॥ नो-
पस्पृशति । पाप्मा वै निर्ऋतिर्नेत्पाप्माना सथंस्पृशा-
ऽद्विती न सादयति प्रतिष्ठा वै सादनं नेत्पाप्मानं
प्रतिष्ठापयानीति न सूददोहसाधिवदति प्राणो वै सूददोहा
नेत्पाप्मानं प्राणेन सन्तनवानि सन्दधानीति ॥ १२ ॥
ता हैके परस्तादर्वाचीरुपदधति । पाप्मा वै निर्ऋतिर्नेत्पा-
प्मानं निर्ऋतिमन्ववायामेति न तथा कुर्यात्पराची-
रेवोपदध्यात्पराश्रमेव तत्पाप्मानं निर्ऋतिमपहते ॥ १३ ॥
तिस्र ऽद्विष्टका ऽउपदधाति । त्रिवृदग्निर्यावानग्निर्याव-
त्यस्य मात्रा तावतैव तत्पाप्मानं निर्ऋतिमपहते ॥ १४ ॥
अथासन्दीथ * शिष्यः । रुक्मपाशमिण्ड्वे तत्पराद्धं न्य-
स्यति नैर्ऋतो वै पाशो निर्ऋतिपाशादेव तत्प्रमुच्यते
'यं ते देवी निर्ऋतिरा बयन्ध पाशं ग्रीवास्वविचृत्यमि'-
त्यनेवं विदुषा हाविचृत्यस्तं ते विष्याम्यायुषो न मद्ध्या-

(१) शु० य० सं० अ० १२ क० ६४ । (२) शु० य० सं० अ० १२ क० ६४ ।

(३) शु० य० सं० अ० १२ क० ६४ ।

* का० श्रौ० सू० १७. २. ३ ।

(४) शु० य० सं० अ० १२ क० ६५ । (५) शु० य० सं० अ० १२ क० ६५ ।

दि'त्यग्निर्वा ऽआयुस्तस्यैतन्मद्व्यं व्यञ्चितो गार्हपत्यो भव-
त्यचित ऽआहवनीयस्तस्माद्यदि युवाग्निं चिनुते यदि
स्थविर ऽआयुषो न मद्भ्यादित्येवा'हाथैतं पितुर्मद्वि
प्रसूत' ऽइत्यन्नं वै पितुरथैतदन्नमद्वि प्रमुक्त ऽइत्येत-
त्रिष्टुब्भिर्बज्जो वै त्रिष्टुब्बज्जेणैव तत्पाप्मानं निर्ऋति-
मपहते ॥ १५ ॥ तिस्रः ऽइष्टका भवन्ति । आसन्दी
शिष्यः रुक्मपाश ऽइष्टे तदष्टावष्टाक्षरा गायत्री गाय-
त्रोऽग्निर्ग्यावानग्निर्ग्यावत्यस्य मात्रा तावतैव तत्पाप्मानं
निर्ऋतिमपहते ॥ १६ ॥ अथान्तरेणोदचमसं * निनयति ।
बज्जो वा ऽआपो बज्जेणैव तत्पाप्मानं निर्ऋतिमन्तर्द्धत्ते-
'नमो भूत्यै येदं चकारे'त्युपोत्तिष्ठन्ति भूत्यै वा ऽएतदग्रे
देवाः कर्म्मार्कुर्वत तस्या ऽएतन्नमोऽकुर्वन्भूत्या ऽउ-
ऽएवायमेतत्कर्म्म कुरुते तस्या ऽएतन्नमस्करोत्यप्रतीक्ष-
मायन्त्यप्रतीक्षमेव तत्पाप्मानं निर्ऋतिं जहति ॥ १७ ॥
प्रत्येत्याग्निमुपतिष्ठते । एतद्वा ऽएतदुपथायथं करोति
यदग्नौ सामिचित ऽएतां दिशमेति तस्मा ऽएवैतन्नि-
हुतेऽहिंसायै ॥ १८ ॥ † यद्वेवोपतिष्ठते । अयं वै लोको
गार्हपत्यः प्रतिष्ठ्वा वै गार्हपत्य ऽइयमु वै प्रतिष्ठ्वाथै-
तदुपथमिवैति यदेतां दिशमेति तद्यदुपतिष्ठत ऽइमामेवै-
तत्प्रतिष्ठामभिप्रत्यैत्यस्यामेवैतत्प्रतिष्ठ्वायां प्रतितिष्ठति

(१) शु० य० सं० अ० १२ क० ६५ ।

* का० श्रौ० सू० १७. २. ४ ।

(२) शु० य० सं० अ० १२ क० ६५ ।

† का० श्रौ० सू० १७. २. ५ ।

॥ १९ ॥ 'निवेशनं संगमनो वसूनामिति । निवेशनो ह्ययं लोकः संगमनो वसूनां 'विश्वेवा रूपाभिचष्टे शचीभिरिति' सर्वाणि रूपाण्यभिचष्टे शचीभि रित्येतद्देव इव सविता सत्यधर्मेन्द्रो न तस्थौ समरे पथीनामिति यथैव यजु-
स्तथा बन्धुः ॥ २० ॥ (A)

द्वितीयाध्याये प्रथमं ब्राह्मणम् ॥ १ ॥

—+—

[प्रायणेष्टिः]

(तत्र प्रायणीयहविषः प्रचारः, सीरोपादानभूतवृक्षविशेषविधानादिकञ्च)

अथ प्रायणीयं निर्वपति । तस्य हविष्कृता वाचं विसृजते वाचं विसृज्य स्तम्बयजुर्हरति स्तम्बयजुर्हत्वा पूर्वेण परिग्रहेण परिगृह्य लिखित्वाह हुर त्रिरिति हरति त्रिराग्नीद्धः ॥ १ ॥ प्रत्येत्य प्रायणीयेन प्रचरति । प्रायणीयेन प्रचर्य सीरं श्युनक्त्येतद्वा ऽएनं देवाः संस्करिष्यन्तः पुरस्तादन्नेन समर्द्धयँस्तथैवैनमयमेतत्संस्करिष्यन्पुरस्तादन्नेन समर्द्धयति सीरं भवति सेरः हैतद्यत्सीरमिरामेवास्मिन्नेतद्दधाति ॥ २ ॥ औदुम्बरं भवति । ऊर्वै रस ऽउदुम्बर ऽऊर्जैवैनमेतद्रसेन समर्द्धयति मौञ्जं परिसीर्य त्रिवृत्तस्योक्तो बन्धुः ॥ ३ ॥ * सोऽग्ने-

(१) शु० य० सं० अ० १२ क० ६६ । (२) शु० य० सं० अ० १२ क० ६६ ।

(३) शु० य० सं० अ० १२ क० ६६ ।

(A) एतद्ब्राह्मणस्था विषया अन्यत्राऽप्युपलभ्यन्ते यथा का० श० ९. १. १; कठ० सं० १६. १२; कपि० सं० २१. ३; मै० सं० ११. ७. १२; तै० सं० ४. २. ५ ।

* का० औ० सू० १७. २. १० ।

.र्दक्षिणांशं श्रोणिम् । जघनेन तिष्ठन्नुत्तरस्याऽस्य
पुरस्ताद्युज्यमानमभिमन्त्रयते 'सीरा युञ्जन्ति कवयो
युगा वितन्वते पृथगिति' ये विद्वांसस्ते कवयस्ते सीरं
च युञ्जन्ति युगानि च वितन्वते पृथग्धीरा देवेषु सुम्न-
ये'ति यज्ञो वै सुम्नं धीरा देवेषु यज्ञं तन्वाना ऽदृत्येतत्
॥ ४ ॥ 'युनक्ति सीरा वियुगा तनुद्धमिति' । युञ्जन्ति हि
सीरं वियुगानि तन्वन्ति 'कृते योनौ वपतेह बीजमिति'
बीजाय वा ऽएषा योनिष्क्रियते यत्सीता यथा ह वा-
ऽअयोनौ रेतः सिञ्चेदेवं तद्यदकृष्टे वपति 'गिरां च श्रुष्टिः
सभरा ऽअसन्न' ऽदृति वाग्वै गीरन्नं श्रुष्टिर्नन्दीय-
ऽदृत्सृण्वः पक्वमेयादिति' यदा वा ऽअन्नं पच्यतेऽथ तत्सृ-
ण्वयोपचरन्ति द्वाब्भ्यां स्युनक्ति गायत्र्या च त्रिष्टुभा च
तस्योक्तो बन्धुः ॥ ५ ॥ स दक्षिणमेवाग्रे युनक्ति । अथ स-
व्यमेवं देवत्रेतरथा मानुषे षड्गवं भवति द्वादशगवं वा चतु-
र्विंशतिगवं वा संवत्सरमेवाभिसम्पदम् ॥६॥ अथैनं विकृ-
षति । अन्नं वै कृषिरेतद्वा ऽअस्मिन्देवाः संस्करिष्यन्तः
पुरस्तादन्नमदधुस्तथैवास्मिन्नयमेतत्संस्करिष्यन्पुरस्तादन्नं
दधाति ॥ ७ ॥ स वा ऽआत्मानमेव * विकृषति । न
पक्षपुच्छान्यात्मैस्तदन्नं दधाति यदु वा ऽआत्मन्नं
धीयते तदात्मानमवति तत्पक्षपुच्छान्यथ यत्पक्षपुच्छेषु

(१) शु० सं० अ० १२ क० ६७ । (२) शु० सं० अ० १२ क० ६७ । (३) शु०
सं० अ० १२ क० ६८ । (४) शु० सं० अ० १२ क० ६८ । (५) शु० सं० अ० १२ क०
६८ । (६) शु० सं० अ० १२ क० ६८ ।

* का० श्रौ० सू० १०. २. ११ ।

नैव तदात्मानमवति न पक्षपुच्छानि ॥ ८ ॥ स दक्षि-
णाद्धेनान्नेः । अन्तरेण परिश्रितः प्राचीं प्रथमां सीतां
कृषति 'शुनः सु फाला विकृषन्तु भूमिः शुनं कीनाशा-
ऽअभियन्तु बाहैरिति शुनः शुनमिति यद्वै समृद्धं
तच्छुनः समर्द्धयत्येवैनामेतत् ॥ ९ ॥ अथ जघनाद्धेनो-
दीचीम् । 'धृतेन सीता मधुना समज्यतामिति यथैव
यजुस्तथा बन्धुर्विश्वेदेवैरनुमता मरुद्भिरिति विश्वे च वै
देवा मरुतश्च वर्षस्येशत 'ऽऊर्जस्वती पयसा पिन्वमाने'ति
रसो वै पयः ऽऊर्जस्वती रसेनान्नेन पिन्वमानेत्येतद्द-
स्मान्सीते पयसाभ्याववृत्स्वेत्यस्मान्सीते रसेना-
भ्याववृत्स्वेत्येतत् ॥ १० ॥ अथोत्तराद्धेन प्राचीम् ।
लाङ्गलं पवीरवदिति लाङ्गलः रयिमदित्येतत्सुशैवः
सोमपित्सर्वित्यन्नं वै सोमस्तदुद्रपति गामविं प्रफुल्ल्य
च पीवरीं प्रस्थावद्रथवाहणमित्येतद्धि सर्वः सीतोद्वपति
॥ ११ ॥ अथ पूर्वाद्धेन * दक्षिणाम् । 'कामं कामदुधे धुक्ष्व
मित्राय वरुणाय च । इन्द्रायाश्शिवभ्यां पूष्णे प्रजाभ्य-
ऽओषधीभ्यः' ऽडुति सर्वदेवत्या वै कृषिरेताभ्यो देव-
ताभ्यः सर्वान्कामान्धुक्ष्वेत्येतदित्यग्रे कृषत्यथेति अथे-
त्यथेति तद्दक्षिणावृत्तद्धि देवत्रा ॥ १२ ॥ चतस्रः सीता

(१) शु० य० सं० अ० १२ क० ७० । (२) शु० य० सं० अ० १२ क० ७० ।
(३) शु० य० सं० अ० १२ क० ७० । (४) शु० य० सं० अ० १२ क० ७० । (५)
शु० य० सं० अ० १२ क० ७१ । (६) शु० य० सं० अ० १२ क० ७१ । (७) शु० य०
सं० अ० १२ क० ७१ । (८) शु० य० सं० अ० १२ क० ७२ । (९) शु० य० सं०
अ० १२ क० ६९ ।

* 'दक्षिणा' इति पाठः 'क' पुस्तके ।

यजुषा कृषति । तद्यच्चतसृषु दिक्ष्वन्नं तदस्मिन्नेतद्दधाति
तद्वै यजुषाद्धा वै तद्यद्यजुरद्धो तद्यदिमा दिशः ॥ १३ ॥
अथात्मानं विकृषति । तद्यदेव संवत्सरेऽन्नं तदस्मिन्ने-
तद्दधाति तूष्णीमनिरुक्तं वै तद्यत्तूष्णीं स्रवं वा ऽअनि-
रुक्तः सर्वेणैवास्मिन्नेतदुन्नं दधातीत्यग्रे कृषत्यथेति
अथेत्यथेति तदक्षिणावृत्तद्धि देवत्रा ॥ १४ ॥ तिस्रस्तिस्त्रः
सीताः कृषति । त्रिवृदग्निर्यवानग्निर्यवावत्यस्य मात्रा
तावतैवास्मिन्नेतदुन्नं दधाति ॥ १५ ॥ द्वादश सीता-
स्तूष्णीं कृषति । द्वादश मासाः संवत्सरः संवत्सरोऽग्नि-
र्यवानग्निर्यवावत्यस्य मात्रा तवतैवास्मिन्नेतदुन्नं दधाति
॥ १६ ॥ ता ऽउभयः षोडश सम्पद्यन्ते । षोडशकलः
प्रजापतिः प्रजापतिरग्निरात्मसम्मितामेवास्मिन्नेतदुन्नं
दधाति यदु वा ऽआत्मसम्मितामन्नं तदवति तन्न हिनस्ति
यद्भूयो हिनस्ति तद्यत्कनीयो न तदवति ॥ १७ ॥ यद्वै न
विकृषति । एतद्वा ऽअस्मिन्देवाः संस्करिष्यन्तः पुरस्ता-
त्प्राणानदधुस्तथैवास्मिन्नयमेतत्संस्करिष्यन्पुरस्तात्प्राणान्द-
धाति लेखा भवन्ति लेखासु हीमे प्राणाः ॥ १८ ॥
* चतस्रः सीता यजुषा कृषति । तद्य ऽइमे शीर्षश्चत्वारो
निरुक्ताः प्राणास्तानस्मिन्नेतद्दधाति तद्वै यजुषाद्धा वै
तद्यद्यजुरद्धो तद्यदिमे शीर्षेन्द्रप्राणाः ॥ १९ ॥ यद्वैवात्मानं
विकृषति । य ऽएवेमेऽन्तरात्मन्प्राणास्तानस्मिन्नेतद्दधाति
तूष्णीं को हि तद्वेद यावन्त ऽइमेऽन्तरात्मन्प्राणाः

॥ २० * अथैनान्विमुञ्चति । आप्त्वा तं कामं व्यस्मै
 कामायैनान्वयुङ्क्ते 'विमुच्च्यद्धमग्न्या' ऽदृत्यग्न्या हैते
 देवत्रा 'देवयाना' ऽदृति दैव७ ह्येभिः कर्म करोत्यगन्म
 तमसस्परमस्येत्यशनाया वै तमोऽगन्मास्या ऽशनायायै
 पारमित्येतैज्योतिरापामेति ज्योतिर्ह्याप्नोति यो देवान्यो
 यज्ञमथैनानुदीचः प्राचः प्रसृजति तस्योक्तो बन्धुस्ता-
 नद्धर्षवे ददाति स हि तैः करोति ताँस्तु दुक्षिणानां
 कालेऽनुदिशेत् ॥ २१ ॥ (B)

द्वितीयाध्याये द्वितीयं ब्राह्मणम् ॥ २ ॥

माध्यन्दिनीये शतपथब्राह्मणे प्रथमः प्रपाठकः ॥ १ ॥

कण्डिकासंख्या ॥ १०८ ॥

[आत्ममध्ये कुशगुच्छोपधानादि]

अथ † दर्भस्तम्बमुपदधाति । एतद्वै देवा ऽओष-
 धीरुपादधत तथैवैतद्यजमान ऽओषधीरुपधत्ते ॥ १ ॥ यद्वेव
 दर्भस्तम्बमुपदधाति । जायत ऽएष ऽएतद्यच्चीयते स-
 ऽएष सर्वस्मा ऽअन्नाय जायत ऽउभयम्वेतदुन्नं व्यद्दर्भा-
 ऽआपश्च ह्येता ऽओषधयश्च या वै वृत्राद्वीभत्समाना-

* का० श्रौ० सू० १७. २. १९ ।

(१) शु० य० सं० अ० १२ क० ७३ । (२) शु० य० सं० अ० १२ क० ७३ ।

(३) शु० य० सं० अ० १२ क० ७३ । (४) शु० य० सं० अ० १२ क० ७३ ।

(B) एतद्ब्राह्मणस्था विषया अन्यत्राऽप्युपलभ्यन्ते यथा— का० शा० ११. २; कठ० १६. १३;
 कपि० २५. ४; मै० सं० ११. ७. १३; तै० सं० ४. २. ६ ।

† कुशस्तम्बमुपदधाति मध्ये तूष्णीम् (का० श्रौ० सू० १७. ३. १) ।

.ऽआपो धन्व दृभन्त्य ऽउद्रायँस्ते दर्भा ऽअभवन्त्यदृभन्त्य-
 ऽउद्रायँस्तस्मादृभंस्ता हैताः शुद्धा मेद्ध्या ऽआपो
 वृत्राभिप्रक्षरिता यदृभं यदु दर्भास्तेनौषधय ऽउभये-
 नैवैनमेतदुन्नेन प्रीणाति ॥ २ ॥ सीतासमरे । वाग्वै
 सीता समरः प्राणा वै सीतास्तासामयः समयो वाचि
 वै प्राणेभ्योऽन्नं धीयते मद्ध्यतो मद्ध्यत ऽएवास्मिन्नेत-
 दन्नं दधाति तूष्णीमनिरुक्तं वै तद्यत्तूष्णीं सर्वं वा-
 ऽअनिरुक्तः सर्वेणैवास्मिन्नेतदन्नं दधाति ॥ ३ ॥ अथैन-
 मभिजुहोति । जायत ऽएष ऽएतद्यच्चीयते स ऽएष
 सर्वस्मा ऽअन्नाय जायते सर्वस्यो ऽअस्यैष रसो यद्राज्यमपां
 च ह्येष ऽओषधीनां च रसोऽस्यैवैनमेतत्सर्वस्य रसेन
 प्रीणाति यावानु वै रसस्तावानात्मानेनैवैनमेतत्सर्वेण
 प्रीणाति पञ्चगृहीतेन पञ्चचित्तिकोऽग्निः पञ्चर्तवः संव-
 त्सरः संवत्सरोऽग्निर्यावानग्निर्यावत्यस्य मात्रा तावतै-
 वैनमेतदुन्नेन प्रीणाति ॥ ४ ॥ यद्वैवैनमभिजुहोति । एतद्वै
 यत्रैतं प्राणा ऽऋषयोऽग्रेऽग्निः समस्कुर्वंस्तदस्मिन्नेतं पुर-
 स्ताद्भागमकुर्वत तस्मात्पुरस्ताद्भागास्तद्यदभिजुहोति य-
 ऽएवास्मिन्स्ते प्राणा ऽऋषयः पुरस्ताद्भागमकुर्वत तानेवै-
 तत्प्रीणात्याज्येन पञ्चगृहीतेन तस्योक्तो बन्धुः ॥ ५ ॥ यद्वैवै-
 नमभिजुहोति । एतद्वै याज्येतस्मिन्नग्नौ रूपाण्युपधास्य-
 इभवति यान्स्तोमान्यानि पृष्ठानि यानि चक्षुदांसी-
 तेभ्य ऽएतं पुरस्ताद्भागं करोति ताज्येवैतत्प्रीणात्याज्येन
 पञ्चगृहीतेन तस्योक्तो बन्धुः ॥ ६ ॥ यद्वैवैनमभिजुहोति ।

एतद्वै देवा ऽबिभयुर्दीर्घं वा ऽइदं कर्म यद्वै न ऽइममिह
 रक्षाथंसि नाष्ट्रा न हश्युरिति त ऽएतामेतस्य कर्मणः
 पुरस्तात्सथंस्थामपश्यँस्तमत्रैव सर्वः समस्थापयन्नत्रा-
 चिद्वँस्तथैवैनमयमेतदत्रैव सर्वः सथंस्थापयत्यत्र चिनोति
 ॥ ७ ॥ 'सजूरुब्द' ऽइति चितिः । 'अयैवोभिरि'ति पुरीषः
 'सजूरुषा' ऽइति चितिः 'रुणीभिरि'ति पुरीषः 'सजोषसा-
 वश्श्वने'ति चितिर्द्वैः 'सोभिरि'ति पुरीषः 'सजूरुः सूर'
 ऽइति चितिः 'रैतेशेने'ति पुरीषः 'सजूरुवैश्वानर' ऽइति
 चितिः 'रिड्ये'ति पुरीषः 'धृतेने'ति चितिः 'स्वे'ति पुरीषः
 'हेति' चितिः ॥ ८ ॥ त्रयोदशैता व्याहृतयो भवन्ति ।
 त्रयोदश मासाः संवत्सरस्त्रयोदशान्नेश्चितिपुरीषाणि यावा-
 नग्निर्गर्वावत्यस्यमात्रा तावन्तमेवैनमेतच्चिनोत्याज्येन जुहो-
 त्यग्निरेष यदुज्यमग्निमेवैतच्चिनोति पञ्चगृहीतेन पञ्चचिति-
 कोऽग्निः पञ्चर्त्तवः संवत्सरः संवत्सरोऽग्निर्गर्वावानग्निर्गर्वाव-
 त्यस्य मात्रा तावन्तमेवैनमेतच्चिनोत्पूङ्गमुद्रगृह्ण जुहोत्पूङ्गं
 तदग्निं चितिभिश्चिनोति ॥ ९ ॥ (C)

द्वितीयाध्याये तृतीयं ब्राह्मणम् ॥ ३ ॥

- (१) शु० य० सं० अ० १२ क० ७४ । (२) शु० य० सं० अ० १२ क० ७४ ।
 (३) शु० य० सं० अ० १२ क० ७४ । (४) शु० य० सं० अ० १२ क० ७४ ।
 (५) शु० य० सं० अ० १२ क० ७४ । (६) शु० य० सं० अ० १२ क० ७४ ।
 (७) शु० य० सं० अ० १२ क० ७४ । (८) शु० य० सं० अ० १२ क० ७४ ।
 (९) शु० य० सं० अ० १२ क० ७४ । (१०) शु० य० सं० अ० १२ क० ७४ ।
 (११) शु० य० सं० अ० १२ क० ७४ । (१२) शु० य० सं० अ० १२ क० ७४ ।
 (१३) शु० य० सं० अ० १२ क० ७४ ।

(C) एतद्ब्राह्मणस्था विषया अन्यत्राऽप्युपलभ्यन्ते यथा—का० श० ९. १. ३ ।

[कर्षणक्रमेण सीतासूदकप्रक्षेपः]

अथोदचमसान्निनयति * । एतद्वै देवा ऽअब्रुवँश्चे-
तयद्धूमिति चितिमिच्छतेति वाव तदब्रुवँस्ते चेतयमाना
ववृष्टिमेव चितिमपश्यँस्तामस्मिन्नदधुस्तथैवास्मिन्नयमेत-
दधाति ॥ १ ॥ उदचमसा भवन्ति । आपो वै ववृष्टिर्ववृ-
ष्टिमेवास्मिन्नेतदधात्यौदुम्बरेण चमसेन तस्योक्तो बन्धु-
श्चतुःस्रक्तिना चतस्रो वै दिशः सर्वाभ्य ऽएवास्मिन्ने-
तद्दिग्भ्यो ववृष्टिं दधाति ॥ २ ॥ त्रींस्त्रीनुदचमसान्नि-
नयति । त्रिवृदग्निर्ग्यावानग्निर्ग्यावत्यस्य मात्रा तावतैवा-
स्मिन्नेतद्वृष्टिं दधाति ॥ ३ ॥ द्वादशोदचमसाऋकृष्टे निन-
यति । द्वादश मासाः संवत्सरः संवत्सरोऽग्निर्ग्यावानग्नि-
र्ग्यावत्यस्य मात्रा तावतैवास्मिन्नेतद्वृष्टिं दधाति ॥ ४ ॥
स वै कृष्टे निनयति । तस्मात्कृष्टाय वर्षति स यत्कृष्ट-
ऽएव निनयेन्नाकृष्टे कृष्टायैव वर्षेन्नाकृष्टायथ यदकृष्ट-
ऽएव निनयेन्न कृष्टेऽकृष्टायैव वर्षेन्न कृष्टाय कृष्टे चाकृष्टे-
च निनयति तस्मात्कृष्टाय चाकृष्टाय च वर्षति ॥ ५ ॥
त्रींश्कृष्टे† चाकृष्टे च निनयति । त्रिवृदग्निर्ग्यावानग्निर्ग्या-
वत्यस्य मात्रा तावतैवास्मिन्नेतद्वृष्टिं दधाति ॥ ६ ॥
यद्वेवोदचमसान्निनयति । एतद्वा ऽअस्मिन्देवाः संस्करि-
ष्यन्तः पुरस्तादुपो दधुस्तथैवास्मिन्नयमेतत्संकरिष्यन्पुर-
स्तादुपो दधाति ॥ ७ ॥ त्रींस्त्रीनुदचमसान्निनयति । त्रिवृ-

* का० श्रौ० सू० १७. ३. ३ ।

† का० श्रौ० सू० १७. ३. ४, ५ ।

दग्निर्ग्यावानग्निर्ग्यावित्यस्य मात्रा तावतैवास्मिन्नेतदपो दधाति ॥ ८ ॥ द्वादशोदचमसान्कृष्टे निनयति । द्वादश मासाः संवत्सरः संवत्सरोऽग्निर्ग्यावानग्निर्ग्यावित्यस्य मात्रा तावतैवास्मिन्नेतदपो दधाति ॥ ९ ॥ स वै कृष्टे निनयति । प्राणेषु तदपो दधाति स यत्कृष्ट एव निनयेन्नाकृष्टे प्राणेष्वेवापः स्युर्नेतरस्मिन्नात्मन्नथ यदकृष्ट एव निनयेन्न कृष्टेऽआत्मन्नेवापः स्युर्न प्राणेषु कृष्टे चाकृष्टे च निनयति तस्मादिमाऽउभयत्रापः प्राणेषु चार्त्तमँश्च ॥ १० ॥ त्रीन्कृष्टे चाकृष्टे च निनयति । त्रिवृदग्निर्ग्यावानग्निर्ग्यावित्यस्य मात्रा तावतैवास्मिन्नेतदपो दधाति ॥ ११ ॥ पञ्चदशोदचमसान्निनयति । पञ्चदशो वै बृज्-एतेनैवास्येतत्पञ्चदशेन बृज्जेण सर्वं पाप्मानमपहन्ति ॥ १२ ॥ अथ * सर्वौषधं वपति । एतद्वै देवाऽअब्रुवँश्चेतयद्भूमिति चितिमिच्छतेति वाव तदब्रुवँस्ते चेतयमानाऽअन्नमेव चितिमपश्यँस्तामस्मिन्नदधुस्तथैवास्मिन्नयमेतदधाति ॥ १३ ॥ सर्वौषधं भवति । † सर्वमेतदन्नं यत्सर्वौषधः सर्वमेवास्मिन्नेतदन्नं दधाति तेषामेकमन्नमुद्धरेत्तस्य नाशनीयाद्यावज्जीवमौदुम्बरेण चमसेन तस्योक्तो बन्धुश्चतुःस्रक्तिना चतस्रो वै दिशः सर्वाभ्यऽएवास्मिन्नेतदिग्भ्योऽन्नं दधात्यनुष्टुब्भिर्बपति वाग्वाऽअनुष्टुब्वाचो वाऽअन्नमद्यते ॥ १४ ॥ तिसृभिस्तिष्ठभिर्ऋग्भिर्वपति । त्रिवृदग्निर्ग्यावा-

* का० श्रौ० सू० १७. ३. ६ ।

† 'सर्वमेव तदन्नम्' इति 'ख-ग' पुस्तकयोः ।

नग्निर्ग्यावत्यस्य मात्रा तावतैवास्मिन्नेतदुन्नं दधाति ॥ १५ ॥
 द्वादशभिर्ऋग्भिः कृष्टे वपति । द्वादशमासाः संवत्सरः
 संवत्सरोऽग्निर्ग्यावानग्निर्ग्यावत्यस्य मात्रा तावतैवास्मिन्ने-
 तदुन्नं दधाति ॥ १६ ॥ स वै कृष्टे वपति । तस्मात्कृष्टे-
 ऽन्नं पच्यते * स यत्कृष्ट एव वपेन्नाकृष्टे कृष्ट एवान्नं
 पच्येत नाकृष्टेऽथ यदकृष्ट एव वपेन्न कृष्टेऽकृष्ट-
 एवान्नं पच्येत न कृष्टे कृष्टे चाकृष्टे च वपति
 तस्मात्कृष्टे चाकृष्टे चान्नं पच्यते ॥ १७ ॥ तिसृभिः
 कृष्टे चाकृष्टे च वपति । त्रिवृद्भिर्ग्यावानग्निर्ग्यावत्यस्य
 मात्रा तावतैवास्मिन्नेतदुन्नं दधाति ॥ १८ ॥ यद्वेव सर्वौषधं
 वपति । एतद्वा एनं देवाः संस्करिष्यन्तः पुरस्तात्सर्वेण
 भेषजेनाभिषज्यँस्तथैवैनमयमेतत्संस्करिष्यन्पुरस्तात्सर्वेण भे-
 षजेन भिषज्यति ॥ १९ ॥ सर्वौषधं भवति । सर्वमेतद्भेषजं
 यत्सर्वौषधः सर्वेणैवैनमेतद्भेषजेन भिषज्यति ॥ २० ॥
 तिसृभिस्त्रिभिर्ऋग्भिर्वपति । त्रिवृद्भिर्ग्यावानग्निर्ग्यावत्य-
 स्य मात्रा तावतैवैनमेतद्भिषज्यति ॥ २१ ॥ द्वादशभि-
 र्ऋग्भिः कृष्टे † वपति । द्वादश मासाः संवत्सरः संवत्सरो-
 ऽग्निर्ग्यावानग्निर्ग्यावत्यस्य मात्रा तावतैवैनमेतद्भि-
 षज्यति ॥ २२ ॥ स वै कृष्टे वपति । प्राणाँस्तद्भिषज्यति-
 स यत्कृष्ट एव वपेन्नाकृष्टे प्राणानेव भिषज्येन्नेतर-
 मात्मानमथ यदकृष्ट एव वपेन्न कृष्ट एवात्मानमेव

* 'यत्कृष्टे' इति 'ख-ग' पुस्तकयोः ।

† का० श्रौ० सू० १७. ३. ८ ।

भिषज्येन्न प्राणान्कृष्टे चाकृष्टे च वपति प्राणाँश्च तदा-
 र्मानं च भिषज्यति ॥ २३ ॥ तिसृभिः कृष्टे चाकृष्टे च
 वपति । त्रिवृद्भिर्ग्यावानभिर्ग्यावत्यस्य मात्रा तावतैवैन-
 मेतद्विषज्यति ॥ २४ ॥ पञ्चदशोदचमसान्निनयति ।
 पञ्चदशभिर्ऋग्भिर्वपति तत्त्रिंशत्त्रिंशदक्षरा विराड्वि-
 राडु कृत्स्नमन्नः सर्वमेवास्मिन्नेतत्कृत्स्नमन्नं दधाति ॥ २५ ॥
 'या ऽओषधीः पूर्वा जाताः । देवेभ्यस्त्रियुगं पुरे'त्यृतवो
 वै देवास्तेभ्य ऽएतास्त्रिः पुरा जायन्ते वसन्ता प्रावृषि
 शरदि 'मनै नु बभ्रूणामहमि'ति सोमो वै बभ्रुः सौम्या-
 ऽओषधय ऽओषधः पुरुषः शतं धामानी'ति यदिदः
 शतायुः शतार्धः शतवीर्यं ऽएतानि हास्य तानि 'शतं
 धामानि सप्त चे'ति य ऽएवेमे सप्त शीर्षेन्प्राणास्ताने-
 तदाह ॥ २६ ॥ 'शतं वो ऽअम्ब धामानि । सहस्रमुत वो
 रुह ऽडुति यदिदः शतधा च सहस्रधा च विरूढा
 'ऽअर्धो शतक्रत्वो यूयमिमं मे ऽअगदं कृते'ति यमिमं
 भिषज्यामीत्येतत् ॥ २७ ॥ ता ऽएता ऽएकव्याख्यानाः ।
 एतमेवाभि यथैतमेव भिषज्येदेतं पारयेत्ता ऽअनुष्टुभो
 भवन्ति वाग्वा ऽअनुष्टुब्वागु सर्वं भेषजः सर्वेणैवैन-
 मेतद्भेषजेन भिषज्यति ॥ २८ ॥ अथातो निरुक्तानिरुक्ता-
 नामेव । यजुषा द्वावनद्वाहौ युनक्ति तूष्णीमितराज्यजुषा
 चतस्रः सीताः कृषति तूष्णीमितरास्तूष्णीं दूर्भस्तम्ब-

- (१) शु० य० सं० अ० १२ क० ७५ । (२) शु० य० सं० अ० १२ क० ७५ ।
 (३) शु० य० सं० अ० १२ क० ७५ । (४) शु० य० सं० अ० १२ क० ७६ ।
 (५) शु० य० सं० अ० १२ क० ७६ ।

•मुपदधाति यजुषाभिजुहोति तूष्णीमुदचमसान्निनयति
यजुषा वपति ॥ २९ ॥ प्रजापतिरेषोऽग्निः । उभयस्वेतत्प्र-
जापतिर्निरुक्तश्चानिरुक्तश्च परिमितश्चापरिमितश्च तद्य-
द्यजुषा करोति यदेवास्य निरुक्तं परिमितः रूपं तदस्य
तेन संस्करोत्यथ यत्तूष्णीं यदेवास्यानिरुक्तमपरिमितः
रूपं तदस्य तेन संस्करोति स ह वा ऽएतः सर्वं
कृत्स्नं प्रजापतिं संस्करोति य ऽएवं विद्वानेतदेवं
करोति बाह्यानि रूपाणि निरुक्तानि भवन्त्यन्तराण्यनि-
रुक्तानि पशुरेष यदग्निस्तस्मात्पशोर्बाह्यानि रूपाणि निरु-
क्तानि भवन्त्यन्तराण्यनिरुक्तानि ॥ ३० ॥ (D)

द्वितीयाध्याये चतुर्थं ब्राह्मणम् ॥ ४ ॥

इति द्वितीयोऽध्यायः ॥ २ ॥

[सोमक्रयादि]

चितो गार्हपत्यो भवति । अचित ऽआहवनीयोऽथ
राजानं क्रीणात्ययं वै लोको गार्हपत्यो द्यौराहवनीयोऽथ
योऽयं वायुः पवत ऽएष सोम ऽएतं तदिमौ लोकावन्तरेण
दधाति तस्मादेष ऽइमौ लोकावन्तरेण पवते ॥ १ ॥
यदेव चिते गार्हपत्ये । अचित ऽआहवनीयेऽथ राजानं
क्रीणात्यात्मा वा ऽअग्निः प्राणः सोम ऽआत्मस्तत्प्राणं
मद्ध्यतो दधाति तस्मादयमात्मन्प्राणो मद्ध्यतः ॥ २ ॥

यद्वेव चिते गार्हपत्ये । अचित ऽआहवनीयेऽथ राजानं .
 क्रीणात्यात्मा वा ऽअग्नी रसः सोम ऽआत्मानं तद्रसेना-
 नुषजति तस्मादयमान्तमेवात्मा रसेनानुषक्तः ॥ ३ ॥
 राजानं क्रीत्वा पर्युह्य । अथास्मा ऽआतिथ्यः हविर्नि-
 र्वपति तस्य * हविष्कृता वाचं विसृजतेऽथ वा ऽएत-
 द्यतिषजत्यद्वरकर्म चाग्निकर्म च कर्मणः समानतायै
 समानमिदं कर्मासदिति ॥ ४ ॥ यद्वेव व्यतिषजति ।
 आत्मा वा ऽअग्निः प्राणोऽद्वर ऽआत्मस्तत्प्राणं मद्ध्यतो
 दधाति तस्मादयमात्मन्प्राणो मद्ध्यतः ॥ ५ ॥ यद्वेव
 व्यतिषजति । आत्मा वा ऽअग्नी रसोऽद्वर ऽआत्मानं
 तद्रसेनानुषजति तस्मादयमान्तमेवात्मा रसेनानुषक्तो-
 ऽथाहवनीयस्यार्द्धमैति ॥ ६ ॥ तद्वैके । उभयत्रैव † पला-
 शशाखया व्युदूहन्त्युभयत्र वै चिनोतीति न तथा
 कुर्यादवस्यति वाव गार्हपत्येनोर्द्ध्वं ऽएवाहवनीयेनं रोहति
 तस्मात्तथा न कुर्यात् ॥ ७ ॥ अथ गार्हपत्य ऽएवोषान्नि-
 वपति । नाहवनीयेऽयं वै लोको गार्हपत्यः पशव ऽऊषा-
 ऽअस्मिँस्तल्लोके पशून् दधाति तस्मादिमेऽस्मिँल्लोके पशवः
 ॥ ८ ॥ अथाहवनीय ऽएवं पुष्करपर्णमुपदधाति । न
 गार्हपत्य ऽआपो वै पुष्करपर्णं द्यौराहवनीयो दिवि तदपो
 दधात्युभयत्र सिकता निवपति रेतो वै सिकता ऽउभयत्र
 वै विक्रियते तस्माद्रेतसोऽधि विक्रियाता ऽडुति ॥ ९ ॥
 ता नाना मन्त्राभ्यां निवपति । मनुष्यलोको वै गार्हपत्यो

* शु० य० सं० १. १५. ३ ।

† का० श्रौ० सू० १७. १. ३ ।

देवलो॒कः ऽआ॒हव॒मी॒यो ना॒नो वा ऽए॒तद्य॒द्वै॒वं च मा॒नुषं
 च द्रा॒घी॒य॒सा म॒न्त्रे॒णा॒हव॒नी॒ये नि॒व॒प॒ति ह॒सी॒य॒सा गा॒र्ह॒प॒त्ये
 द्रा॒घी॒यो हि दे॒वायु॑ष॒ः ह॒सी॒यो म॒नुष्या॑युषः स पू॒र्वाः
 परि॒श्रि॒द्भ्यो गा॒र्ह॒प॒त्ये सि॒क॒ता नि॒व॒प॒ति रे॒तो वै सि॒क॒ता-
 ऽअ॒स्म॒मा॒द्रे॒त॒सोऽधी॒मा वि॒क्रि॒या॒न्ता ऽइ॒ति ॥ १० ॥ त॒दाहुः ।
 य॒द्योनिः॑ परि॒श्रि॒त॒ो रे॒तः सि॒क॒ता ऽअथ॑ पू॒र्वाः परि॒श्रि॒द्भ्यो
 गा॒र्ह॒प॒त्ये सि॒क॒ता नि॒व॒प॒ति कथ॑म॒स्यै॒त॒द्रे॒तोऽप॒रा॒सि॒क्तं
 परि॒गृ॒ही॒तं भ॒व॒तीत्यु॒त्वं वा ऽऊ॒षा॒स्तद्य॒दूषा॑न्पू॒र्वान्नि॒व॒-
 प॒त्ये॒तेनो॑ हा॒स्यै॒तदु॒त्वेन॑ रे॒तोऽप॒रा॒सि॒क्तं परि॒गृ॒ही॒तं भ॒व॒-
 त्य॒था॒हव॒नी॒ये परि॒श्रि॒त॒ोऽभि॒म॒न्त्र॒य॒ते त॒स्यो॒क्तो ब॒न्धु॒रथ
 सि॒क॒ता नि॒व॒प॒ति रे॒तो वै सि॒क॒ता ऽए॒त॒यो ऽअ॒स्यै॒तद्यो॑-
 न्या रे॒तोऽप॒रा॒सि॒क्तं परि॒गृ॒ही॒तं भ॒व॒ति ॥ ११ ॥ अ॒था-
 ह॒व॒नी॒य * ऽए॒वा॒प्या॒न॒व॒ती॒ब्ध्या॒मभि॒मृ॒श॒ति । न गा॒र्ह॒-
 प॒त्येऽयं॑ वै लो॒को गा॒र्ह॒प॒त्यः स्वर्गो॑ लो॒कः ऽआ॒हव॒नी॒यो-
 ऽद्धो॑ वा ऽअ॒य॒मस्मिँ॑म॒ल्लो॒के जा॒तो य॒ज॒मा॒नः स्वर्गं॑ ऽए॒व
 लो॒के प्र॒जि॒ज॒न॒यि॒षि॒त॒व्य॒स्तद्य॒दा॒हव॒नी॒य ऽए॒वा॒-
 प्या॒न॒व॒ती॒ब्ध्या॒मभि॒मृ॒श॒ति न गा॒र्ह॒प॒त्ये स्वर्गं॑ ऽए॒वैनं
 त॒ल्लो॒के प्र॒ज॒न॒य॒ति ॥ १२ ॥ अ॒थ लो॒गेष्ट॑का ऽउ॒प॒द॒धा॒ति ।
 इ॒मे वै लो॒का ऽए॒षोऽग्नि॑र्दि॒शो लो॒गेष्ट॑का ऽए॒षु त॒ल्लो॒केषु
 दि॒शो द॒धा॒ति त॒स्मा॒दि॒मा ऽए॒षु लो॒केषु॑ दि॒शः ॥ १३ ॥
 बा॒ह्वेना॑ग्नि॒मा॒हर॒ति । आ॒प्ता वा ऽअ॒स्य ता॑ दि॒शो या॒-
 ऽए॒षु लो॒केष्व॒थ या॑ ऽइ॒माँल्लो॒का॒न्प॒रेण॑ दि॒श॒स्ता ऽअ॒स्मि॒-

न्नेतद्दधाति ॥१४॥ [अर्धप्रपाठकः ५३॥] बहिर्वेदेरियं वै वेदिः ।
 आतो वा ऽअस्य ता दिशो वा ऽअस्यामथ वा ऽइमां परेण
 दिशस्ता ऽअस्मिन्नेतद्दधाति ॥ १५ ॥ यद्वेवु * लोकेष्टका-
 ऽउपदधाति । प्रजापतेर्विस्वस्तस्य सर्वा दिशो रसोऽनु व्य-
 क्षरत्तं व्यत्र देवाः समस्कुर्वन्तदस्मिन्नेताभिर्ल्लोकेष्टका-
 भिस्तः रसमदधुस्तथैवास्मिन्नयमेतद्दधाति ॥ १६ ॥ बा-
 ह्येनाग्निमाहरति । आतो वा ऽअस्य स रसो, य ऽएषु
 लोकेष्वथ य ऽइमाँल्लोकान्पराङ्मुखोऽत्यक्षरत्तमस्मिन्नेत-
 द्दधाति ॥ १७ ॥ बहिर्वेदेरियं वै वेदिः । आतो वा ऽअस्य
 स रसो योऽस्यामथ य ऽइमां पराङ्मुखोऽत्यक्षरत्तमस्मि-
 न्नेतद्दधाति ॥ १८ ॥ स्फेयनाहरति । वृज्जो वै स्फयो
 वीर्यं वै वृज्जो वित्तिरियं वीर्येण वै वित्तिं विन्दते ॥ १९ ॥
 स पुरस्तादाहरति । 'मा मा हिःसीजनिता यः पृथि-
 व्या' ऽइति प्रजापतिर्वै पृथिव्यै जनिता मा मा हिः-
 सीत्प्रजापतिरित्येतद्यो वा दिवः सत्यधर्मा व्यानङि'ति
 यो वा दिवः सत्यधर्मा सृजतेत्येतद्य'इच्चापश्चन्द्राः
 प्रथमो जजाने'ति मनुष्या वा ऽआपश्चन्द्रा यो मनुष्या-
 न्प्रथमोऽसृजतेत्येतत्क्रस्मै देवार्यं हविषा विधेमे'ति
 प्रजापतिर्वै कस्तस्मै हविषा विधेमेत्येतत्तामाहृत्यान्तरेण
 परिश्रित ऽआत्मन्नुपदधाति स यः प्राच्यां दिशि रसोऽ-
 त्यक्षरत्तमस्मिन्नेतद्दधात्यथो प्राचीमेवास्मिन्नेतद्दिशं दधा-

* का० श्रौ० सू० १०. ३. ११, १२ ।

(१) शु० य० सं० अ० १२ क० १०२ । (२) शु० य० सं० अ० १२ क० १०२ ।
 (३) शु० य० सं० अ० १२ क० १०२ । (४) शु० य० सं० अ० १२ क० १०२ ।

.ति ॥ २० ॥ अथ दक्षिणतः । 'अब्ध्यावर्त्तस्व पृथिवि
 यजेन पयसा सहे'ति यथैव यजुस्तथा बन्धुर्वपां ते ऽअ-
 ग्निरिषितो ऽअरोहद्दि'ति यद्वै किञ्चास्याऽं सास्यै वपा
 तामग्निरिषित ऽउपादीप्तो रोहति तामाहृत्यान्तरेण पक्ष-
 सन्धिमात्मन्नुपदधाति स यो दक्षिणायां दिशि रसोऽत्यक्षर-
 त्तमस्मिन्नेतद्दधात्यथो दक्षिणामेवास्मिन्नेतद्दिशं दधाति
 ॥ २१ ॥ अथ पश्चात् । 'अग्ने यत्ते शुक्रं यच्चन्द्रं यत्पूतं
 यच्च यज्ञियमि'तीयं वा ऽअग्निरस्यै तदाह 'तदेवेब्धयो
 भरामसी'ति तदस्मै दैवाय कर्मणे हराम ऽद्वृत्येतत्तामा-
 हृत्यान्तरेण पुच्छसन्धिमात्मन्नुपदधाति स यः प्रतीच्यां
 दिशि रसोऽत्यक्षरत्तमस्मिन्नेतद्दधात्यथो प्रतीचीमेवा-
 स्मिन्नेतद्दिशं दधाति स न सम्प्रति पश्चादाहरेन्नेद्यज-
 पथाद्रसमाहराणीतीत ऽइवाहरति ॥ २२ ॥ अथोत्तरतः ।
 'दुषमूर्जमहमित ऽआदमि'तीषमूर्जमहमित ऽआदद ऽद्वृ-
 त्येतद्दृतस्य योनिमि'ति सत्यं वा ऽऋतः सत्यस्य
 योनिमित्येतद्महिषस्य धारामित्यग्निर्वै महिषः स हीदं
 जातो महान्तस्त्वैष्णा'दु मा गोषु विशत्वा तनूष्वित्यात्मा
 वै तनूरा मा गोषु चात्मनि च विशत्स्वित्येतज्जहामि
 सेदिमनिराममीवामि'ति सिकताः प्रद्धसयति तथैव

- (१) शु० य० सं० अ० १२ क० १०३ । (२) शु० य० सं० अ० १२ क० १०३ ।
 (३) शु० य० सं० अ० १२ क० १०४ । (४) शु० य० सं० अ० १२ क० १०४ ।
 (५) शु० य० सं० अ० १२ क० १०५ । (६) शु० य० सं० अ० १२ क० १०५ ।
 (७) शु० य० सं० अ० १२ क० १०५ । (८) शु० य० सं० अ० १२ क० १०५ ।
 (९) शु० य० सं० अ० १२ क० १०५ ।

सेदि॒र्य्या॒निरा॒ ग्रामी॒वा ता॒मेत॒स्यां दि॒शि द॒धाति॒ तस्मा॒-
 दे॒त॒स्यां दि॒शि प्र॒जा ऽअ॒शना॒युका॒स्तामा॒हृत्या॒न्तरेण॑
 पक्ष॑सन्धि॒मात्स॒न्नुप॑दधाति स य ऽउ॒दीच॒च्यां दि॒शि र॒सो-
 ऽत्य॑क्षर॒त्तम॒स्मिन्नेत॒द्दधा॒त्यथो ऽउ॒दीची॒मेवा॒स्मिन्नेत॒द्दि॒शं
 द॒धाति ॥ २३ ॥ ता ऽए॒ता दि॒शः । ताः स॒र्वत॒ ऽउ॒प-
 द॒धाति स॒र्वत॒स्तद्दि॒शो द॒धाति त॒स्मात्स॒र्वतो॒ दि॒शः
 स॒र्वतः॑ स॒मीचीः॑ स॒र्वत॒स्तत्स॒मीची॒र्दि॒शो द॒धाति त॒स्मा-
 त्स॒र्वतः॑ स॒मीच॒च्यो दि॒शस्ता॒ नानो॑पदधाति नाना साद-
 यति नाना सू॒ददो॑हसाधिवदति नाना हि दि॒शस्ति॒ष्ठ-
 न्नुप॑दधाति ति॒ष्ठन्ती॒व हि दि॒शोऽथो ति॒ष्ठन्वै वी॒र्य्य-
 व॒त्तरः॑ ॥ २४ ॥ ता ऽए॒ता य॒जुष्म॒त्य ऽद्वि॒ष्टकाः॑ । ता-
 ऽआ॒त्स॒न्नेवो॑पदधाति न पक्षपुच्छे॒ष्वात्स॒न्नेव॒ य॒जुष्म॒त्य-
 ऽद्वि॒ष्टका ऽउ॒पधी॑यन्ते न पक्षपुच्छेषु ॥ २५ ॥ तदाहुः ।
 कथ॑मस्यैताः प॒क्काः श्रु॒ता ऽउ॒पहि॒ता भव॑न्तीति र॒सो वा-
 ऽए॒ताः स्वयः॑ श्रु॒त ऽउ॒ वै र॒सोऽथो यद्वै किञ्चै॒तमग्निं॑
 वैश्वान॑रमुप निगच्छति तत ऽए॒व तत्प॒क्कः श्रु॒तमु॑पहितं
 भवति ॥ २६ ॥ * अ॒थोत्तर॑वेदिं नि॒वप॑ति । इयं वै वे॒दि-
 र्य्यो॒रुत्तर॑वेदिर्दि॒शो लो॒गेष्ट॒कास्तद्य॑दन्तरेण वे॒दिं चोत्तर॑-
 वेदिं च लो॒गेष्ट॒का ऽउ॒पद॒धाती॒मौ त॒ल्लोका॑वन्तरेण दि॒शो
 द॒धाति त॒स्मादि॒मौ लो॒काव॑न्तरेण दि॒शस्तां॑ ष्यु॒गमा॒त्रीं
 वा स॒र्वतः॑ करोति च॒त्वारि॑ष्ट॒शत्प॑दां वा यत॒रथा॒ काम॑-
 ये॒ताथ॒ सि॒कता॒ नि॒वप॑ति त॒स्योक्तो॑ बन्धुः ॥ २७ ॥ ता-

उत्तरवेदौ * निवपति । योनिर्वा उत्तरवेदिष्योनौ तद्वेतः
 सिञ्चति यद्वै योनौ रेतः सिच्यते तत्प्रजनिष्णु भवति
 ताभिः सर्वमात्मानं प्रच्छादयति सर्वस्मिँस्तदात्मन्नेतो
 दधाति तस्मात्सर्वस्मादेवात्मनो रेतः सम्भवति ॥ २८ ॥
 'अग्ने त्वं श्रवो वय' इति । धूमो वा अस्य श्रवो वयः
 स ह्येनममुष्मिँल्लोके श्रावयति 'महि बभ्राजन्ते अर्च्यो
 विभावसविति' महतो बभ्राजन्तेऽर्च्यः प्रभूवसवित्येतद्-
 'बृहद्भानो शवसा वाजमुक्थ्यमि'ति बलं वै शवो बृहद्भानो
 बलेनान्नमुक्थ्यमित्येतद्धासि 'दाशुषे कव' इति यजमानो
 वै दाश्वान्धासि यजमानाय कव इत्येतत् ॥ २९ ॥
 'पावकवर्चाः शुक्रवर्चा' इति । पावकवर्चा ह्येष शुक्रवर्चा-
 'अनूनवर्चा उदियर्षि भानुने'त्यनूनवर्चा उदीप्यसे
 भानुनेत्येतत्पुत्रो मातरा विचरन्नुपावसी'ति पुत्रो ह्येष
 मातरा विचरन्नुपावति 'पृणक्षि रोदसी उभे' इतीमे वै
 द्यावापृथिवी रोदसी ते एष उभे पृणक्ति धूमेनामं ववृष्ट्ये-
 माम् ॥ ३० ॥ 'ऊर्जो नपाज्जातवेदः सुशस्तिभिरिति । ऊर्जो
 नपाज्जातवेदः सुष्टुतिभिरित्येतन्नमन्दस्व धीतिभिर्हित'
 इति दीप्यस्व धीतिभिर्हित इत्येतत्त्वे ईषः सन्दधुर्भूरि-

* का० श्रौ० सू० १७. ३. १५ ।

- (१) शु० य० सं० अ० १२ क० १०६ । (२) शु० य० सं० अ० १२ क० १०६ ।
 (३) शु० य० सं० अ० १२ क० १०६ । (४) शु० य० सं० अ० १२ क० १०६ ।
 (५) शु० य० सं० अ० १२ क० १०७ । (६) शु० य० सं० अ० १२ क० १०७ ।
 (७) शु० य० सं० अ० १२ क० १०७ । (८) शु० य० सं० अ० १२ क० १०७ ।
 (९) शु० य० सं० अ० १२ क० १०८ । (१०) शु० य० सं० अ० १२ क० १०८ ।
 (११) शु० य० सं० अ० १२ क० १०८ ।

वर्षस' ऽइति त्वे ऽइषः सन्दधुर्बहुवर्षस ऽइत्येत' चित्रोत्तयो
 वामजाता' ऽइति यथैव यजुस्तथा बन्धुः ॥ ३१ ॥ 'इरज्यन्मग्ने
 प्रथयस्व जन्तुभिरि'ति । मनुष्या वै जन्तवो दीप्यमानो-
 ऽग्ने प्रथस्व मनुष्यैरित्येत' दस्ममे रायो ऽअमर्त्ये'त्यस्ममे
 रायिं दधदमर्त्येत्येत' त्स दर्शतस्य वपुषो विराजसी'ति
 दर्शतस्य ह्येष वपुषो विराजति 'पृणक्षि सानसिं क्रतुमि'ति
 पृणक्षि सनातनं क्रतुमित्येतत् ॥ ३२ ॥ 'इष्कर्तारमद्ध-
 रस्य प्रचेतसामि'ति । अद्धरो वै यज्ञः प्रकल्पयितारं
 व्यज्ञस्य प्रचेतसमित्येत' त्क्षयन्तः राधसो मह' ऽइति
 क्षयन्तः राधसि महतीत्येत' द्रातिं वामस्य सुभगां मही-
 मिषमि'ति रातिं वामस्य सुभगां महतीमिषमित्येत' द्धासि
 सानसिः रयिमि'ति द्धासि सनातनः रयमित्येतत्
 ॥ ३३ ॥ 'ऋतावानमि'ति । सत्यावानमित्येत' न्महिषमि'-
 त्यग्निर्वै महिषो 'विश्वदर्शतमि'ति विश्वदर्शतो ह्येषो' ऽग्निः
 सुम्न्नाय दधिरे पुरो जना' ऽइति यज्ञो वै सुम्नं यज्ञाय
 वा ऽएतं पुरो दधते 'श्रुत्कपर्णः सप्रथस्तमं त्वा गिरा
 दैव्यं मानुषा युगे'त्याश्रुण्वन्तः सप्रथस्तमं त्वा गिरा
 देवं मनुष्या हवामह ऽइत्येतत् ॥ ३४ ॥ स ऽएषोऽग्निरेव

- (१) शु० य० सं० अ० १२ क० १०८ । (२) शु० य० सं० अ० १२ क० १०८
 (३) शु० य० सं० अ० १२ क० १०९ । (४) शु० य० सं० अ० १२ क० १०९
 (५) शु० य० सं० अ० १२ क० १०९ । (६) शु० य० सं० अ० १२ क० १०९
 (७) शु० य० सं० अ० १२ क० ११० । (८) शु० य० सं० अ० १२ क० ११०
 (९) शु० य० सं० अ० १२ क० ११० । (१०) शु० य० सं० अ० १२ क० ११०
 (११) शु० य० सं० अ० १२ क० १११ । (१२) शु० य० सं० अ० १२ क० १११
 (१३) शु० य० सं० अ० १२ क० १११ । (१४) शु० य० सं० अ० १२ क० १११ ।

वैश्वानरः । एतत्षडृचमारम्भायैवेमाः * सिकता न्युप्य-
न्तेऽग्निमेवास्मिन्नेतद्वैश्वानरः रेतो भूतः सिञ्चिति षडृचेन
षडृतवः संवत्सरो संवत्सरो वैश्वानरः ॥ ३५ ॥ तदाहुः ।
यद्वेतः सिकता ऽउच्च्यन्ते किमासां रेतो रूपमिति
शुक्ला ऽडुति ब्रूयाच्छुक्लः हि रेतोऽथो पृश्नय ऽडुति
पृश्नीव हि रेतः ॥ ३६ ॥ तदाहुः । यदार्द्ध रेतः शुष्काः
सिकता निवपति कथमस्यैता ऽआर्द्धा रेतोरूपं भवन्तीति
रसो वै छन्दाः स्याद् ऽउ वै रसस्तद्यदेनाश्छन्दोभिर्नि-
वपत्येवमु हास्यैता ऽआर्द्धा रेतोरूपं भवन्ति ॥ ३७ ॥
तदाहुः । कथमस्यैता ऽअहोरात्राभ्यामुपहिता भवन्तीति
द्वे वा ऽहोरात्रे शुक्लं च कृष्णं च द्वे सिकते शुक्ला च
कृष्णा चैवमु हास्यैता ऽअहोरात्राभ्यामुपहिता भवन्ति
॥ ३८ ॥ तदाहुः । कथमस्यैता ऽअहोरात्रैः सम्पन्ना-
ऽअन्य्यूना ऽअनतिरिक्ता ऽउपहिता भवन्तीत्यनन्तानि
वा ऽअहोरात्राण्यनन्ताः सिकता ऽएवमु हास्यैता ऽअहो-
रात्रैः सम्पन्ना ऽअन्य्यूना ऽअनतिरिक्ता ऽउपहिता भव-
न्त्यथ कस्मात्समुद्रियं छन्द ऽडुत्यनन्तो वै समुद्रोऽनन्ताः
सिकतास्तस्मात्समुद्रियं छन्दः ॥ ३९ ॥ तदाहुः । कथमस्यैताः
पृथङ् नाना यजुर्भिरुपहिता भवन्तीति मनो वै यजुस्तदिदं
मनो यजुः सर्वाः सिकता ऽअनुविभवत्येवमु हास्यैताः
पृथङ् नाना यजुर्भिरुपहिता भवन्ति ॥ ४० ॥ तदाहुः ।

कथमस्यैताः सर्वैश्छन्दोभिरुपहिता भवन्तीति यदेवैना-
 ऽएतेन षडृचेन निवपति यावन्ति हि सप्तानां छन्दसाम-
 क्षराणि तावन्त्येतस्य षडृचस्याक्षराण्येवमु हास्यैताः
 सर्वैश्छन्दोभिरुपहिता भवन्ति ॥ ४१ ॥ यदेव सिकता
 निवपति । प्रजापतिरेषोऽग्निः सर्वमु ब्रह्म प्रजापतिस्तद्धेतद्
 ब्रह्मण ऽउत्सन्नं यत्सिकता ऽअथ यदनुत्सन्नमिदं तद्यो-
 ऽयमग्निश्चीयते तद्यत्सिकता निवपति यदेव तद् ब्रह्मण-
 ऽउत्सन्नं तदस्मिन्नेतत्प्रतिदधाति ता ऽअसंख्याता ऽअप-
 रिमिता निवपति को हि तदेद यावत्तद् ब्रह्मण ऽउत्सन्नः
 स ह वा ऽएतः सर्वं कृत्स्नं प्रजापतिः संस्करोति य-
 ऽएवं विद्वान्सिकता निवपति ॥ ४२ ॥ तदाहुः । कैतासाम-
 संख्यातानां संख्येति द्वे ऽइति ब्रूयाद् द्वे हि सिकते शुक्ला
 च कृष्णा चाथो सप्तविंशतिशतानीति ब्रूयादेतावन्ति
 हि संवत्सरस्याहोरात्राण्यथो द्वे द्वापञ्चाशे शते ऽइत्येता-
 वन्ति ह्येतस्य षडृचस्याक्षराण्यथो पञ्चविंशतिरिति
 पञ्चविंशः हि रेतः ॥ ४३ ॥ ता ऽएता यजुष्मत्य-
 ऽदृष्टकाः । ता ऽआत्मन्नेवोपदधाति न पक्षपुच्छेष्वारम्-
 न्हेव यजुष्मत्य ऽदृष्टका ऽउपधीयन्ते न पक्षपुच्छेषु न
 सादयति नेद्रेतः प्रजातिः स्थापयानीति ॥ ४४ ॥
 अथैना * ऽआप्यानावतीभ्यामभिमृशति । इदमेवैतद्रेतः
 सिक्तमाप्याययति तस्माद्योनौ रेतः सिक्तमाप्यायते
 सौमीभ्यां प्राणो वै सोमः प्राणं तद्रेतसि दधाति

तस्माद्वेतः सिक्तं प्राणमभिसम्भवति पुयेद्ध षट्ते
 प्राणान्सम्भवेदेषो हैवात्र सुददोहाः प्राणो वै सोमः
 प्राणः सुददोहाः ॥ ४५ ॥ 'आप्यायस्व समेतु ते ।
 विश्वतः सोम ऋण्यमि'ति रेतो वै ऋण्यमाप्यायस्व
 समेतु ते सर्वतः सोम रेत इत्येतद्भवा वाजस्य सङ्गथ'
 इत्यन्नं वै वाजो भवान्नस्य सङ्गथ इत्येतत्सं ते
 'पयाधंसि समु यन्तु वाजा' इति रसो वै पयोऽन्नं
 वाजाः सं ते रसाः समु यन्त्वन्नानीत्येतत्सं ऋण्यमा-
 ष्यभिमातिषाह' इति सः रेतोऽधंसि पाप्मसह इत्ये-
 तदाप्यायमानोऽमृताय सोमे'ति प्रजात्यां तदमृतं
 दधाति तस्मात्प्रजातिरमृता 'दिवि इश्रवाँस्युत्तमानि
 धिष्वे'ति चन्द्रमा वा अस्य दिवि श्रव उत्तमः स ह्येन-
 ममुष्मिँल्लोके इश्रावयति द्वाब्ध्यामाप्याययति गायत्र्या च
 त्रिष्टुभा च तस्योक्तो बन्धुः ॥ ४६ ॥ अथातः सम्प-
 देव । चतस्रो लोकेष्टका उपदधाति षट्त्वेन निवपति
 द्वाब्ध्यामाप्याययति तद् द्वादश द्वादश मासाः संव-
 त्सरः संवत्सरोऽग्निर्ध्यावानग्निर्ध्यावत्यस्य मात्रा तावत्त-
 न्नवति ॥ ४७ ॥ (A)

तृतीयाध्याये प्रथमं ब्राह्मणम् ॥ १ ॥

- (१) शु० य० सं० अ० १२ क० ११२ । (२) शु० य० सं० अ० १२ क० ११२ ।
 (३) शु० य० सं० अ० १२ क० ११३ । (४) शु० य० सं० अ० १२ क० ११३ ।
 (५) शु० य० सं० अ० १२ क० ११३ । (६) शु० य० सं० अ० १२ क० ११३ ।
 (A) एतद्ब्राह्मणस्था विषया अन्यत्राप्युपलभ्यन्ते यथा— का० श० ९. २. १; कठ० सं०
 १६. १४; कपि० सं० २५. ५; मै० सं० ११. ७. १४; तै० सं० ४. २. ७ ।

[आनडुहे चर्मणि प्रथमचित्तीष्टकानामुपधानादि]

आप्यानवतीब्ध्यामभिमृश्य । प्रत्येत्यातिस्थेन * प्र-
चरत्यातिस्थेन प्रचर्य्य प्रवर्ग्योपसद्बभ्यां प्रचरति प्रवर्ग्यो-
पसद्भ्यां प्रचर्य्यथैतां चर्मणि चितिः समवशमयन्ति तद्य-
च्चर्मणि चर्म वै रूपः रूपाणामुपाप्त्यै लोमतो लोम वै रूपः
रूपाणामुपाप्त्यै रोहिते रोहिते ह सर्वाणि रूपाणि सर्वेषां
रूपाणामुपाप्त्या ऽआनडुहेऽग्निरेष यदनड्वानग्निरूपाणा-
मुपाप्त्यै प्राचीनग्रीवे तद्धि देवत्रा ॥ १ ॥ तदग्रेण गार्ह-
पत्यम् । अन्तर्वैद्युत्तरलोम प्राचीनग्रीवमुपस्तृणाति तदेतां
चितिः समवशमयन्त्यथ प्रोक्षति तद्यत्प्रोक्षति शुद्ध-
मेवैतस्मेध्यं करोत्याज्येन तद्धि शुद्धं मेध्यमथो ऽअन-
ब्धारोहाय न हि किञ्चनान्यद्धविराज्येन प्रोक्षन्ति
तूष्णीमनिरुक्तं वै तद्यत्तूष्णीं सर्वं वा ऽअनिरुक्तः
सर्वेणैवैतच्छुद्धं मेध्यं करोत्यथो ऽअनब्धारोहाय न हि
किञ्चनान्यद्धविस्तूष्णीं प्रोक्षन्ति ॥ २ ॥ यद्वेव प्रोक्षति ।
हविर्वा ऽएतत्तदेतदभिघारयति यद्वै हविरब्ध्यक्तं यदभि-
घारितं तज्जुष्टं तन्मेध्यमाज्येनाज्येन हि हविरभिघार-
यन्ति तूष्णीं तूष्णीं हि हविरभिघारयन्ति दबभैस्ते
हि शुद्धा मेध्या ऽअग्रैरग्रः हि देवानाम् ॥ ३ ॥ तदाहुः ।
यत्प्रथमामेव चितिं प्रोक्षति कथमस्यैष सर्वोऽग्निः
प्रोक्षितो भवति कथं चर्मणि प्रणीतः कथमश्वप्रणीत-

* प्रथमचित्तेः सिकताप्रच्छादनमारभ्य तस्या आलम्भनान्तं कर्मजातं निष्पाद्य आतिथ्याया
अवशिष्टं यच्छूर्पाद्धविरुद्धपन-निष्पवनादि तत आरभ्य उपसदन्तं कर्म कृत्वा अन्तःपात्यस्य
पुरस्ताद्वेदिमध्ये प्राग्ग्रीवस्योत्तरलोमप्रश्मणः स्तृतस्योपरि प्रथमचित्तेः सर्वा इष्टका निदध्यात् ।
(का० श्रौ० सू० ३० १७, ३, १७) ।

. ऽइति यदेवात्र सर्वासां चितीनामिष्टकाः प्रोक्षत्येवमु-
हास्यैष सर्वोऽग्निः प्रोक्षितो भवत्येवं चर्मणि प्रणीत-
ऽएवमश्नवप्रणीत ऽउद्यच्छन्त्येतां चितिम् ॥ ४ ॥ अथा-
हाग्निबभ्यः प्रहियमाणेभ्योऽनुब्रूहीति । एतद्वै देवानुप-
प्रैष्यत ऽएतं व्यजं तथ्स्यमानान्नक्ष्वाथ्सि नाष्ट्रा ऽअजि-
घाथ्सन्न यक्ष्यद्धे न यजं तथ्स्यद्ध ऽइति तेभ्य ऽएता-
नग्नीनेता ऽइष्टका वृज्जान्धुरपवीन्कृत्वा प्राहरँस्तैरेनानस्तृ-
णवत तान्स्तृत्वाभयेऽनाष्ट्र ऽएतं व्यजं मतन्वत ॥ ५ ॥
तद्वा ऽएतत्क्रियते । यदेवा ऽअकुर्वन्निदं नु तानि रक्षा-
थ्सि देवैरेवोपहतानि यत्वेतत्करोति यदेवा ऽअकुर्वंस्त-
त्करवाणीत्यथो यदेव रक्षो यः पाप्मा तेभ्य ऽएता-
नग्नीनेता ऽइष्टका वृज्जान्धुरपवीन्कृत्वा प्रहरति
तैरेनान्स्तृणुते तान्स्तृत्वाभयेऽनाष्ट्र ऽएतं व्यजं तनुते
॥ ६ ॥ तद्यदग्निभ्य ऽइति । बहवो ह्येतेऽग्नयो यदेता-
श्चित्तयोऽथ यत्प्रहियमाणेभ्य ऽइति प्र हि हरति ॥ ७ ॥
तद्वैकेऽन्वाहुः । ‘पुरीष्यासो ऽअग्नयः प्रावणेभिः सज्जो-
षस’ ऽइति प्रायणरूपं न तथा कुर्यादाग्नेयीरेव गायत्रीः
कामवतीरनुब्रूयाद्वा ते वैत्सो मनो यमनुभ्यं ता ऽअङ्गिर-
स्तमाग्निः प्रियेषु धामस्वि’ति ॥ ८ ॥ आग्नेयीरन्वाहुः ।
अग्निरूपाणामुपाप्स्यै कामवतीः कामानामुपाप्स्यै गायत्री-
र्गायित्रोऽग्निर्यावानग्निर्यावत्यस्य मात्रा तावतैवैनमेतद्वेतो
भूतः सिञ्चति तिस्रस्त्रिवृदग्निर्यावानग्निर्यावत्यस्य मात्रा

तावतैवैनमेतद्रेतो भूतः सिञ्चति तां सप्त सम्पद्यन्ते
 सह त्रिरनूक्ताब्भ्यां सप्तचितिकोऽग्निः सप्तर्त्तवः संव-
 त्सरः संवत्सरोऽग्निर्ग्यावानग्निर्ग्यावत्यस्य मात्रा ताव-
 त्तद्भवत्युपांशश्च वन्वाह रेतो वा ऽअत्र यज्ञ ऽउपांशु वै
 रेतः सिञ्च्यते पश्चादनुब्रुवन्नन्वेति छन्दोभिरैवैतद्यज्ञं
 पश्चादभिरक्षन्नेति ॥ ९ ॥ अथाश्वः शुक्लं पुरस्तान्न-
 यन्ति । एतद्वै देवा ऽअविभयुर्यद्वै न ऽइह रक्षांस्सि
 नाष्ट्रा न हन्युरिति त एतं ब्रज्जमपश्यन्नमुमेवादित्यमसौ
 वा ऽआदित्य ऽएषोऽश्वस्त एतेन ब्रज्जेण पुरस्ताद्रक्षां-
 सि नाष्ट्रा ऽअपहत्याभयेऽनाष्ट्रे स्वस्ति समाश्नुवत
 तथैवैतद्यजमान एतेन ब्रज्जेण पुरस्ताद्रक्षांस्सि नाष्ट्रा-
 ऽअपहत्याभयेऽनाष्ट्रे स्वस्ति समाश्नुत ऽआगच्छन्त्यग्निं
 दक्षिणतः * पुच्छस्य चितिमुपनिदधत्युत्तरतोऽश्वमा-
 क्रमयन्ति ॥ १० ॥ तमुत्तरार्द्धेनाग्नेः । अन्तरेण परिशिञ्चतः
 प्राञ्चं नयन्ति तत्प्राञ्च्यै दिशः पाप्मानमपहन्ति तं दक्षिणा
 तद्दक्षिणायै दिशः पाप्मानमपहन्ति तं प्रत्यञ्चं तत्प्रतीच्यै
 दिशः पाप्मानमपहन्ति तमुदञ्चं तदुदीच्यै दिशः पाप्मा-
 नमपहन्ति सर्वाब्भ्य ऽएवैतद्दिग्भ्यो रक्षांस्सि नाष्ट्रा ऽअप-
 हत्याथैनमुदञ्चं प्राञ्चं प्रसृजति तस्योक्तो बन्धुः ॥ ११ ॥
 † तं प्रत्यञ्चं ष्यन्तम् । एतां चितिमवग्रापयत्यसौ
 वा ऽआदित्य ऽएषोऽश्व ऽइमा ऽउ सर्वाः प्रजा
 वा ऽइमा ऽदुष्टकास्तद्यदवग्रापयत्यसावेव तदादित्य-

* का० श्रौ० सू० १७. ३. २२ ।

† अत्र शतम् ४२००; का० श्रौ० सू० १७. ३. २६ ।

इमाः प्रजा अभिजिघ्रति तस्मादु हैतत्सर्वोऽस्मीति
मन्यते प्रजापतेर्वीर्येण तद्यत्प्रत्यञ्चं स्वन्तमवग्रापयति
प्रत्यङ् ह्येवैष यन्निमाः सर्वाः प्रजा अभिजिघ्रति ॥ १२ ॥
यद्वेवावग्रापयति । असौ वा आदित्य एषोऽश्व इम उ
लोका एताः स्वयमात्तृणास्तद्यदवग्रापयत्यसावेव तदा-
दित्य इमाँल्लोकान्सूत्रे समावयते तद्यत्तत्सूत्रमुपरि तस्य
बन्धुः ॥ १३ ॥ यद्वेवावग्रापयति । अग्निर्देवेभ्य उदका-
मत्सोऽपः प्राविशत्ते देवाः प्रजापतिमब्रुवँस्त्वमिममन्विच्छ
स तुभ्यश्च स्वाय पित्र आविर्बभूविष्यतीति तमश्वः
शुक्रो भूत्वान्वैच्छत्तमद्भ्य उपोदुष्टं पुष्करपर्णं विवेद
तमभ्यवेक्षाञ्चक्रे स हैनमुदुवोष तस्मादश्वः शुक्र-
उदुष्टमुख इवाथो ह दुरक्षो भावुकस्तमु वा ऋत्वेव
हिंसित्वेव मेने तः होवाच वरं ते ददामीति ॥ १४ ॥
स होवाच । यस्त्वानेन रूपेणान्विच्छाद्विन्दुदेव त्वा स-
इति स यो हैनमेतेन रूपेणान्विच्छति विन्दुति
हैनं वित्वा हैवैनं चिनुते ॥ १५ ॥ स शुक्रः स्यात् ।
तद्व्येतस्य रूपं व्य एष तपति यदि शुक्रं न विन्देद-
प्यशुक्रः स्यादश्वस्त्वेव स्याद्यदश्वं न विन्देदप्यन-
द्वानेव स्यादाग्नेयो वा अनद्वानग्निरु सर्वेषां पाप्म-
नामपहन्ता ॥ १६ ॥ अथातोऽधिरोहणस्यैव । तः
हैके पुरस्तात्प्रत्यञ्चमधिरोहन्ति पश्चाद्वा 'प्राञ्चं
न तथा कुर्यात्पशुरेष यदग्निर्व्यो वै पशुं पुरस्तात्प्रत्य-
ञ्चमधिरोहति विषाणाभ्यां तः हन्त्यथ यः पश्चात्प्राञ्चं

पद्भ्यां तमात्मनैवैनमारोहेद्यं वा ऽआत्मना पशुमारो-
 हन्ति स पारयति स न हिनस्त्युत्तरतो यद् हि कञ्च
 पशुमारोहन्त्युत्तरं ऽएवैनमारोहन्त्यारुह्याग्निमौत्तरवेदिकं
 कर्म कृत्वात्मन्नाग्निं गृहीत ऽआत्मन्नाग्निं गृहीत्वा सत्यः
 साम गायति पुष्करपर्णमुपदधाति तस्यातः ॥ १७ ॥
 अथैतः साये भूतेऽश्वं परिणयन्ति । एतद्वै देवा ऽअवि-
 भयुर्ध्वै न ऽइममिह रक्षार्थं सि नाष्ट्रा न हन्युरिति
 तस्मा ऽएतं वृज्जमभिगोप्तारमकुर्वन्नमुमेवादित्यमसौ वा-
 ऽआदित्य ऽएषोऽश्वस्तथैवास्मा ऽअयमेतं वृज्जमभि-
 गोप्तारं करोति ॥ १८ ॥ तं वा ऽउपास्तमयमादित्यस्य
 * परिणयति । एष वा ऽअस्य प्रत्यक्षं दिवा गोप्ता
 भवति रात्रिसाचयान्नु वै रक्षार्थं सि रात्र्या ऽएवास्मा
 ऽएतं वृज्जमभिगोप्तारं करोति सर्वतः परिणयति सर्वत-
 ऽएवास्मा ऽएतं वृज्जमभिगोप्तारं करोति त्रिष्कृतः
 परिणयति त्रिवृतमेवास्मा ऽएतं वृज्जमभिगोप्तारं करो-
 त्यथैनमुदञ्चं प्राञ्चं प्रसृजति तस्योक्तो बन्धुरथ स
 पुनर्विप्लययते तस्योपरि बन्धुः ॥ १९ ॥ (B)

तृतीयाध्याये द्वितीयं ब्राह्मणम् ॥ २ ॥

इति तृतीयोऽध्यायः ॥ ३ ॥

माध्यन्दिनीये शतपथब्राह्मणे द्वितीयः प्रपाठकः ॥ २ ॥

कण्डिकासंख्या ॥ १०५ ॥

* का० श्रौ० सू० १७. ३. २५ ।

(B) एतद्ब्राह्मणस्या विषया अन्यत्राऽप्युपलभ्यन्ते यथा— का० श० ९. २. २; कठ सं० १६. ११; कपि० २५. २; मे० सं० ११. ७. ११ तै० सं० ४. २. ४ ।

[अग्निग्रहणम्, सत्यसामगानम्, पुष्करपर्णोपधानं च]

आत्सन्नग्निं गृहीते चेष्ट्यन् । आत्सनो वा ऽएतम-
धिजनयति यादृशाद्वै जायते तादृङ्ङेव भवति स यदा-
त्सन्नगृहीत्वाग्निं चिनुयान्मनुष्यादेव मनुष्यं जनयेन्म-
र्त्यान्मर्त्यमनपहतपाप्मनोऽनपहतपाप्मानमथ यदात्सन्न-
ग्निं गृहीत्वा चिनोति तदग्रेरेवाह्यग्निं जनयत्यमृतादमृत-
मपहतपाप्मनोऽपहतपाप्मानः ॥ १ ॥ † स गृह्णाति ।
'मयि गृह्णाम्यग्रे ऽअग्निमिति तदात्सन्नेवाग्रेऽग्निं गृह्णाति
'रायस्पोषाय सुप्रजास्त्वाय सुवीर्याये'ति तदु सर्वा-
ऽआशिष ऽआत्सन्नगृहीते 'मामु देवताः सचन्तामि'ति
तदु सर्वान्देवानात्सन्नगृहीते तद्यत्किञ्चात्सनोऽधि जनयि-
ष्यन्भवति तत्सर्वमात्सन्नगृहीते स वै तिष्ठन्नात्सन्नग्निं
गृहीत्वानूपविश्य चिनोति पशुरेष यदग्निस्तस्मात्पशुस्ति-
ष्ठन्गवर्भं धित्वानूपविश्य विजायते ॥ २ ॥ अथ सत्यः
‡ साम गायति । एतद्वै देवा ऽअब्रुवन्त्सत्यमस्य मुखं
करवाम ते सत्यं भविष्यामः सत्यं नोऽनुवर्त्यति सत्यो
नः स कामो भविष्यति यत्कामा ऽएतत्करिष्यामह ऽडुति
॥ ३ ॥ त ऽएतत्सत्यः साम पुरस्तादगायन् । तदस्य
सत्यं मुखमकुर्वस्ते सत्यमभवन्त्सत्यमेनानन्ववर्तत सत्य-
ऽएषां स कामोऽभवद्यत्कामा ऽएतदकुर्वत ॥ ४ ॥

† का० श्रौ० सू० १७. ३. २७ ।

(१) शु० य० सं० अ० १३ क० १ । (२) शु० य० सं० अ० १३ क० १ ।

(३) शु० य० सं० अ० १३ क० १ ।

‡ का० श्रौ० सू० १७. ३. २८ ।

तथैवैतद्यजमानः । सत्सत्यः साम पुरस्ताद्वायति तदस्य,
 सत्यं मुखं करोति स सत्यं भवति सत्यमेनमनुवर्त्तते
 सत्योऽस्य स कामो भवति सत्काम एतत्कुरुते ॥ ५ ॥
 तद्यत्तत्सत्यम् । आप एव तद्वापो हि वै सत्यं तस्मा-
 द्येनापो यन्ति तत्सत्यस्य रूपमित्याहुरप एव तदस्य
 सर्वस्याग्रमकुर्वन्तस्माद्यदैवापो यन्त्यथेदः सर्वं जायते
 यदिदं किञ्च ॥ ६ ॥ अथ * पुष्करपर्णमुपदधाति । योनिर्वै
 पुष्करपर्णं योनिमेवैतदुपदधाति ॥ ७ ॥ यद्वेव पुष्करपर्ण-
 मुपदधाति । आपो वै पुष्करं तासामियं पर्णं यथा ह वा-
 ऽइदं पुष्करपर्णमुप्स्वद्ध्याहितमेवमियमुप्स्वद्ध्याहिता सेयं
 योनिरग्नेरियं ह्यग्निरस्यै हि सर्वोऽग्निश्चीयत ऽइमामे-
 वैतदुपदधाति तामनन्तर्हितां सत्यादुपदधातीमां तत्सत्ये
 प्रतिष्ठापयति तस्मादियः सत्ये प्रतिष्ठिता तस्माद्विय-
 मेव सत्यमियं ह्येवैषां लोकानामद्धातमाम् ॥ ८ ॥
 'अपां पृष्ठमसि योनिरग्ने'रिति । अपां हीयं पृष्ठं
 योनिर्हीयमग्नेः 'समुद्रमभितः पिन्वमामि'ति समुद्रो
 हीमामभितः पिन्वते 'वर्द्धमानो महान्' ॥ ९ ॥ आ च पुष्कर'
 ऽइति वर्द्धमानो महीयस्व पुष्कर ऽइत्येतद्दिवो मात्रया
 वरिष्मणा प्रथस्वेत्यनुविमाष्टर्यसौ वा ऽआदित्य एषो-
 ऽग्निर्नो हैतमन्यो दिवो वरिमा यन्तुमर्हति द्यौर्भूत्वेनं
 यच्छेत्त्येवैतदाह स्वराजोपदधाति स्वाराज्यं ह्यपां

* पुष्करपर्णमुपदधाति स्तब्धे पूर्ववत् (का० श्रौ० सू० १७. ४. १) ।

(१) शु० य० सं० अ० १३ क० २ । (२) शु० य० सं० अ० १३ क० २ ।

(३) शु० य० सं० अ० १३ क० २ । (४) शु० य० सं० अ० १३ क० २ ।

सादयित्वा सुददोहसाधिवदति तस्योक्तो बन्धुः ॥ ९ ॥
 अथ † रुक्ममुपदधाति । असौ वा ऽआदित्य ऽएष रुक्म-
 ऽएष हीमाः सर्वाः प्रजा ऽअतिरोचते रोचो ह वै तः
 रुक्म ऽइत्याचक्षते परोक्षं परोक्षकामा हि देवा ऽअमुमे-
 वैतदादित्यमुपदधाति स हिरण्मयो भवति परिमण्डल-
 ऽएकविंशतिनिर्बाधस्तस्योक्तो बन्धुरधस्तान्निर्बाधमुप-
 दधाति रश्मयो वा ऽएतस्य निर्बाधा ऽअवस्तादु वा-
 ऽएतस्य रश्मयः ॥ १० ॥ तं पुष्करपर्णं ऽउपदधाति ।
 योनिर्वै पुष्करपर्णं योनावेवैनमेतत्प्रतिष्ठापयति ॥ ११ ॥
 यद्वेव पुष्करपर्णं ऽउपदधाति । प्रतिष्ठा वै पुष्करपर्णमियं
 वै पुष्करपर्णमियमु वै प्रतिष्ठा यो वा ऽअस्यामप्रतिष्ठा-
 तोऽपि दूरे सन्नप्रतिष्ठित एव स रश्मिभिर्वा ऽएषो-
 ऽस्यां प्रतिष्ठितोऽस्यामेवैनमेतत्प्रतिष्ठायां प्रतिष्ठापयति
 ॥ १२ ॥ यद्वेव पुष्करपर्णं ऽउपदधाति । इन्द्रो वृत्र-
 हत्वा नास्तृषीति मन्न्यमानोऽपः प्राविशत्ता ऽअब्रवीद्वि-
 भेमि वै पुरं मे कुरुतेति स योऽपां रस ऽआसीत्तमूर्द्ध-
 समुदौहस्तामस्मै पुरमकुर्वस्तद्यदस्मै पुरमकुर्वस्तस्मा-
 त्पुष्करं पुष्करः ह वै तत्पुष्करमित्याचक्षते परोक्षं
 परोक्षकामा हि देवास्तद्यत्पुष्करपर्णं ऽउपदधाति यमे-
 वास्मै तमापो रसः समुदौहन्न्यामस्मै पुरमकु-
 र्वस्तस्मिन्नेवैनमेतत्प्रतिष्ठापयति ॥ १३ ॥ 'ब्रह्म जज्ञानं
 प्रथमं पुरस्तादि'ति । असौ वा ऽआदित्यो ब्रह्माहरहः

† का० ध्रौ० सू० १७. ४. २ ।

(१) शु० य० सं० अ० १३ क० ३ ।

पुरस्ताज्जायते 'वि सीमंतः सुरुचो वेन ऽआवरि'ति मध्यं वै
सीमेमे लोकाः सुरुचोऽसावादित्यो वेनो यद्वै प्रजिजनिष-
माणोऽवेनत्तस्माद्वेनस्तानेष सीमतो मद्ध्यतो विवृण्वन्नु-
देति 'स बुध्न्या ऽउपमा ऽअस्य विष्टा' ऽहुति दिशो वा-
ऽअस्य बुध्न्या ऽउपमा विष्टास्ता ह्येष ऽउपवितिष्टते 'सतश्च
योनिमसतश्च विवरि'तीमे वै लोकाः सतश्च योनिरस-
तश्च यच्च ह्यस्ति यच्च न तदेब्य ऽएव लोकेब्यो जायते
त्रिष्टुभोपदधाति त्रैष्टुभो ह्येष सादयित्वा सूददोहसाधिवदति
तस्योक्तो बन्धुः ॥१४॥ अथ * पुरुषमुपदधाति । स प्रजा-
पतिः सोऽग्निः स यजमानः स हिरण्यमयो भवति ज्योतिर्वै
हिरण्यं ज्योतिरग्निरमृतः हिरण्यममृतमग्निः पुरुषो भवति
पुरुषो हि प्रजापतिः ॥ १५ ॥ यद्वै पुरुषमुपदधाति ।
प्रजापतेर्विस्त्रस्ताऽस्म्या तनूर्म्मद्ध्यत ऽउदक्रामत्तस्यामेनमुत्क्रा-
न्तायां देवा ऽअजहुस्तं यत्र देवाः समस्कुर्वस्तदस्मिन्नेतां
रम्भ्यां तनूं मद्ध्यतोऽदधुस्तस्यामस्य देवा ऽअरमन्त तद्य-
दस्यैतस्यां रम्भ्यायां तन्वां देवा ऽअरमन्त तस्माद्धि
रम्भ्यः हि रम्भ्यः ह वै तद्धिरण्यमित्याचक्षते परोक्षं
परोक्षकामा हि देवास्तथैवास्मिन्नयमेतां रम्भ्यां तनूं
मद्ध्यतो दधाति तस्यामस्य देवा रमन्ते प्राणो वा ऽअस्य
सा रम्भ्या तनूः प्राणमेवास्मिन्नेतं मद्ध्यतो दधाति ॥१६॥
तद रुक्म ऽउपदधाति । असौ वा ऽआदित्य एष रुक्मोऽथ

(१) शु० य० सं० अ० १३ क० ३ । (२) शु० य० सं० अ० १३ क० ३ ।

(३) शु० य० सं० अ० १३ क० ३ ।

* का० श्रौ० सू० १०. ४. ३ ।

• य एष एतस्मिन्मण्डले पुरुषः स एष तमेवैतदुप-
 दधाति ॥ १७ ॥ उत्तानमुपदधाति । एतद्वै देवाऽअब्रु-
 वन् यदि वाऽइमावर्वाश्वाऽउपधास्यामः सर्वमेवेदं प्रधक्ष्यतो
 यद्यु पराञ्चौ पराञ्चावेव तप्स्यतो यद्यु सम्म्यञ्चावन्तरेवैता-
 वेतज्ज्योतिर्बभविष्यत्यथोऽअन्योऽन्यः हिंसिष्यत-
 ऽइति तेऽर्वाश्चमन्यमुपादधुः पराश्चमन्यः स एष
 रश्मिभिरर्वाङ् तपति रुक्मः प्राणैरेष ऊर्ध्वः पुरुषः
 प्राञ्चमुपदधाति प्राङ् ह्येषोऽग्निश्चीयते ॥ १८ ॥ 'हिरण्य-
 गर्भः समवर्त्तताग्रे' ऽइति । हिस्ण्यगर्भो ह्येष समवर्त्त-
 ताग्रे 'भूतस्य जातः पतिरेकऽआसीदित्येष ह्यस्य सर्वस्य
 भूतस्य जातः पतिरेकऽआसीत्स दाधार पृथिवीं द्यामु-
 तेमामित्येष वै दिवं च पृथिवीं च दाधार 'कस्मै देवाय
 हविषा विधेम'ति प्रजापतिर्वै कस्तस्मै हविषा विधेमत्ये-
 तत् ॥ १९ ॥ 'द्रप्सश्चस्कन्द पृथिवीमनु द्यामि'ति । असौ
 वाऽआदित्यो द्रप्सः स दिवं च पृथिवीं च स्कन्दतीत्य-
 मूमितीमा'मिसं च योनिमनु यश्च पूर्वं' ऽइतीमं च
 लोकममुं चेत्येतदुथो यच्चेदमेतर्हि चीयते यच्चादः पूर्वम-
 चीयतेति 'समानं व्योनिमनु सञ्चरन्तमि'ति समानं
 ह्येष एतं व्योनिमनु सञ्चरति 'द्रप्सं जुहोर्म्यनु सप्त होत्रा'
 ऽइत्यसौ वाऽआदित्यो द्रप्सो दिशः सप्त होत्राऽअमुं

(१) शु० य० सं० अ० १३ क० ४ । (२) शु० य० सं० अ० १३ क० ४ ।
 (३) शु० य० सं० अ० १३ क० ४ । (४) शु० य० सं० अ० १३ क० ४ । (५) शु०
 य० सं० अ० १३ क० ५ । (६) शु० य० सं० अ० १३ क० ५ । (७) शु० य० सं०
 अ० १३ क० ५ । (८) शु० य० सं० अ० १३ क० ५ ।

तदादित्यं दिक्षु पप्रतिष्ठापयति ॥ २० ॥ द्वाब्भ्यामुपद-
धाति । द्विपाद्यजमानो यजमानोऽग्निर्ग्रावानग्निर्ग्रावत्यस्य
मात्रा तावतैवैनमेतदुपदधाति त्रिष्टुब्भ्यां त्रैष्टुब्भ्यो ह्येष
सादयित्वा सूददोहसाधिवदति तस्योक्तो बन्धुः ॥ २१ ॥
अथ * साम गायति । एतद्वै देवा एतं पुरुषमुपधाय
तमेतादृशमेवापश्यन्न्यथैतच्छुष्कं फलकम् ॥ २२ ॥ तेऽब्रु-
वन् । उप तज्जानीत यथास्मिन्नपुरुषे वीर्यं दधामेति
तेऽब्रुवँश्चेतयद्धमिति चित्तिमिच्छतेति वाव तदब्रुवँस्तदि-
च्छत यथास्मिन्नपुरुषे वीर्यं दधामेति ॥ २३ ॥ ते चेतय-
मानाः । एतस्सामापश्यँस्तदगायँस्तदस्मिन्वीर्यमदधुस्त-
थैवास्मिन्नयमेतदधाति पुरुषे गायति पुरुषे तद्वीर्यं दधाति
चित्रे गायति सर्वाणि हि चित्राण्यग्निस्तमुपधाय न पुर-
स्तात्परीयान्नेन्मायमग्निर्हिनसदिति ॥ २४ ॥ अथ † सर्प-
नामैरुपतिष्ठते । इमे वै लोकाः सर्पास्ते हानेन सर्वेण
सर्पन्ति यदिदं किञ्च सर्वेषामु ह्येष देवानामात्मा यदग्निस्ते
देवा एतमात्मानमुपधायाविभयुर्यद्वै न इमे लोका-
ऽअनेनात्माना न सर्प्येयुरिति ॥ २५ ॥ त एतानि सर्प-
नामान्यपश्यन् । तैरुपातिष्ठन्त तैरस्मा इमाँल्लोका-
नस्थापयँस्तैरनमयन्न्यदुनमयँस्तस्मात्सर्पनामानि तथैवै-
तद्यजमानो यत्सर्पनामैरुपतिष्ठत इमानेवास्मा एत-
ल्लोकान्स्थापयतीमाँल्लोकान्नमयति तथो हास्यैत एतेना-

* का० श्रौ० सू० १७. ४. ४ ।

† का० श्रौ० सू० १७. ४. ६ ।

त्सुना न सर्पन्ति ॥ २६ ॥ यद्वेव सर्पनामैरुपतिष्ठते ।
 इमे वै लोकाः सर्पा यद्धि किञ्च सर्पत्येष्वेव तँल्लोकेषु
 सर्पति तद्यत्सर्पनामैरुपतिष्ठते यैवैषु लोकेषु नाष्ट्रा यो
 व्यद्वरो या शिमिदा तदेवैतत्सर्वं शमयति ॥ २७ ॥
 'नमोऽस्तु सर्पेभ्यः । ये के च पृथिवीमनु । येऽन्तरिक्षे
 ये दिवि तेभ्यः सर्पेभ्यो नमः' ऽइति य एवैषु त्रिषु
 लोकेषु सर्पास्तेभ्य एतन्नमस्करोति ॥ २८ ॥ 'या-
 ऽद्वेषवो यातुधानानामि'ति । यातुधानप्रेषिता हैके दशन्ति
 'ये वा वनस्पतीः १नु । ये वावटेषु शेरते तेभ्यः सर्पेभ्यो
 नमः' ऽइति ये चैव वनस्पतिषु सर्पा ये चावटेषु
 शेरते तेभ्य एतन्नमस्करोति ॥ २९ ॥ 'ये वामी
 रोचने दिवः । ये वा सूर्यस्य रश्मिषु । येषामप्सु सद-
 स्कृतं तेभ्यः सर्पेभ्यो नमः' ऽइति यत्र-यत्रैते
 तदेवैभ्य एतन्नमस्करोति नमो नमः ऽइति यज्ञो वै नमो
 यज्ञेनैवैनानेतन्नमस्कारेण नमस्यति तस्मादु ह नायज्ञियं
 ब्रूयान्नमस्त ऽइति यथा हैनं ब्रूयाद्यज्ञस्त ऽइति तादृक्तत्
 ॥ ३० ॥ त्रिभिरुपतिष्ठते । त्रय ऽइमे लोकाऽअथो त्रिवृद-
 ग्निर्ध्यावानग्निर्ध्यावत्यस्य मात्रा तावतैवास्मा एतदि-
 माँल्लोकान्स्थापयत्यथो तावतैवैतदिदं सर्वं शम-
 यति तिष्ठनुपतिष्ठते तिष्ठन्तीव वा ऽइमे लोकाऽअथो
 तिष्ठन्वै वीर्यवत्तरः ॥ ३१ ॥ * अथैनमुपविश्याभिजुहोति

(१) शु० य० सं० अ० १३ क० ६ । (२) शु० य० सं० अ० १३ क० ७ ।
 (३) शु० य० सं० अ० १३ क० ७ । (४) शु० य० सं० अ० १२ क० ९ ।
 * का० श्रौ० सू० १७. ४. ७ ।

आज्येन पञ्चगृहीतेन तस्योक्तो बन्धुः सर्वतः परिसर्प्यः.
 सर्वाब्भ्यः ऽएवैनमेतद्दिग्भ्योऽन्नेन प्रीणाति ॥ ३२ ॥
 यद्वेवैनमभिजुहोति * । एतद्वै देवा ऽएतमात्मानमुपधाया-
 बिभयुर्यद्वै न ऽइममिह रक्षांस्ति नाष्ट्रा न हन्युरिति
 त ऽएतान्नाक्षोग्धान्प्रतिसरानपश्यन्कृणुष्व पाजः
 प्रसितिं न पृथ्वीमिति राक्षोग्धा वै प्रतिसरास्त ऽएतैः
 प्रतिसरैः सर्वाब्भ्यो दिग्भ्यो रक्षांस्ति नाष्ट्रा ऽअपहत्या-
 ऽभयेऽनाष्ट्रः ऽएतमात्मानः समस्कुर्वत तथैवैतद्यजमान-
 ऽएतैः प्रतिसरैः सर्वाब्भ्यो दिग्भ्यो रक्षांस्ति नाष्ट्रा-
 ऽअपहत्याऽभयेऽनाष्ट्रः ऽएतमात्मानः संस्कुरुते ॥ ३३ ॥
 आज्येन जुहोति । † ब्रजो वा ऽआज्यं ब्रजेणैवैतद्रक्षांस्ति
 नाष्ट्रा ऽअपहन्ति पञ्चगृहीतेन पञ्चचित्तिकोऽग्निः पञ्चर्त्तवः
 संवत्सरः संवत्सरोऽग्निर्गवानग्निर्गवत्यस्य मात्रा ताव-
 तैवैतद्रक्षांस्ति नाष्ट्रा ऽअपहन्त्याग्नेयीभिरग्निर्वै ज्योती
 रक्षोहाग्निनैवैतद्रक्षांस्ति नाष्ट्रा ऽअपहन्ति त्रिष्टुब्भिर्ब्रजो
 वै त्रिष्टुब्ब्रजेणैवैतद्रक्षांस्ति नाष्ट्रा ऽअपहन्ति सर्वतः
 परिसर्प्यः सर्वाब्भ्यः ऽएवैतद्दिग्भ्यो रक्षांस्ति नाष्ट्रा-
 ऽअपहन्ति ॥ ३४ ॥ पश्चादग्नेः प्राडासीनः । अथोत्तरतो
 दक्षिणाथ पुरस्तात्प्रत्यङ्मुथ जघनेन परीत्य दक्षिणत-
 ऽउदङ्मुतासीनस्तद्दक्षिणावृत्तद्धि ‡ देवत्राथानुपरीत्य पश्चा-

* का० श्रौ० सू० १७. ४. ७ ।

(१) जु० य० सं० अ० १३ क० ८-१२; ऋ० सं० ४. ४. १ ।

† तैत्तिरीयकेऽपि घृतस्य बज्ररूपत्वम्प्रसिद्धम् (तै० सं० ६. २. २. ७) ।

‡ का० श्रौ० सू० १७. ४. ८-१० ।

.त्प्राडासीनस्तथो हास्यैतत्प्रागेव कर्म कृतं भवति ॥ ३५ ॥
 अथ * स्नुचा ऽउपदधाति । बाहू वै स्नुचौ बाहू ऽएवा-
 स्मिन्नेतत्प्रतिदधाति ते यस्नुचौ भवतः स्नुचौ हि बाहू-
 ऽइदमेव † कपुत्सलमयं दण्डो द्वे भवतो द्वौ हीमौ बाहू
 पाश्र्वत ऽउपदधाति पाश्र्वतो हीमौ बाहू ॥ ३६ ॥ कार्ष्म-
 र्व्यमयी ‡ दक्षिणत ऽउपदधाति । एतद्वै देवा ऽअवि-
 भयुर्व्यद्वै नो यज्ञं दक्षिणतो रक्षांशसि नाष्ट्रा न हव्युरिति
 त ऽएतः रक्षोहुणं वृनस्पतिमपश्यन्कार्ष्मर्व्यं त ऽएतेन
 वृनस्पतिना दक्षिणतो रक्षांशसि नाष्ट्रा ऽअपहत्याभये-
 ऽनाष्ट्र ऽएतं व्यज्रमलब्धवत तथैवैतद्यजमान ऽएतेन वृनस्प-
 तिना दक्षिणतो रक्षांशसि नाष्ट्रा ऽअपहत्याभयेऽनाष्ट्र-
 ऽएतं व्यज्रं तनुत ऽआज्येन पूर्णा भवति वृज्जो वा ऽआज्यं
 वृज्जेणैवैतदक्षिणतो रक्षांशसि नाष्ट्रा ऽअपहन्ति ॥ ३७ ॥
 अथौदुम्बरीमुत्तरत ऽउपदधाति § । ऊर्वै रस ऽउदुम्बर-
 ऽऊर्जमेवास्मिन्नेतद्रसं दधाति दध्ना पूर्णा भवति रसो
 वै दुधि रसमेवास्मिन्नेतद्वधाति ॥ ३८ ॥ यद्वेव स्नुचा-
 ऽउपदधाति । प्रजापतेर्विस्वस्तस्याग्निस्तेज ऽआदाय दक्षि-
 णाकर्षत्सोऽत्रोदरमद्यत्कृष्टोदरमत्तस्मात्कार्ष्मर्व्योऽथास्येन्द्र-
 ऽओज ऽआदायोदङ्गुदत्कामत्स ऽउदुम्बरोऽभवत् ॥ ३९ ॥
 तावब्रवीत् । उप मेतं प्रति म ऽएतद्धत्तं व्येन मे युवमुद-

* का० श्रौ० सू० १७. ४. ११ ।

† 'क पुच्छलम्' इति 'ख-ग' पुस्तकयोः ।

‡ का० श्रौ० सू० १७. ४. १२ ।

§ का० श्रौ० सू० १७. ४. १३ ।

क्रमिष्टमिति ताब्भ्यां वै नौ सर्वमन्नं प्रयच्छेति तौ वै मा
 बाहु भूत्वा प्रपद्येथामिति तथेति ताब्भ्यां वै सर्वमन्नं
 प्रायच्छत्तावेनं बाहु भूत्वा प्रापद्येतां तस्माद्बाहुब्भ्यामेवान्नं
 क्रियते बाहुब्भ्यामद्यते बाहुब्भ्यां हि स सर्वमन्नं प्रायच्छत्
 ॥ ४० ॥ स कार्मर्ष्यमयीं दक्षिणतः ऽउपदधाति । 'अग्नेष्ट्वी'
 तेजसा सादयामीति यदेवास्य तदग्निस्तेजः ऽआदाय दक्षि-
 णाकर्षत्तदस्मिन्नेतत्प्रतिदधात्यग्निर्मूर्द्धा दिवः ककुदि'त्येष-
 ऽउ सोऽग्निर्गायत्र्या गायत्रोऽग्निर्यवानग्निर्यवत्यस्य मात्रा
 तावतैवैनामेतदुपदधाति घृतेन पूर्णा भवत्याग्नेयं वै घृतं
 स्वेनैवैनमेतद्भागेन स्वेन रसेन प्रीणाति ॥ ४१ ॥ अथौ-
 दुम्बरीमुत्तरतः * ऽउपदधाति । 'इन्द्रस्य त्वौजसा साद-
 यामीति यदेवास्य तदिन्द्रः ऽओजः ऽआदायोदङ्हुदक्रा-
 मत्तदस्मिन्नेतत्प्रतिदधाति 'भुवो यज्ञस्य रजसश्च नेतेत्येष-
 ऽउ स इन्द्रः सा यदाग्नेर्यग्निकर्म ह्यथ यत्त्रिष्टुप्त्रैष्टुभो
 हीन्द्रः ऽऐन्द्राग्नोऽग्निर्यवानग्निर्यवत्यस्य मात्रा तावतै-
 वैनैनामेतदुपदधातीन्द्राग्नी वै सर्वे देवाः सर्वदेवत्योऽग्नि-
 र्यवानग्निर्यवत्यस्य मात्रा तावतैवैनामेतदुपदधाति दध्ना
 पूर्णा भवत्यैन्द्रं वै दधि स्वेनैवैनमेतद्भागेन स्वेन रसेन
 प्रीणाति ॥ ४२ ॥ तावस्यैताविन्द्राग्नी ऽएव बाहु ।
 तावेनं तेजसा च वीर्येण च सह प्रपद्येते स सम्प्रत्युरः

(१) शु० य० सं० अ० १३ क० १३ । (२) शु० य० सं० अ० १३ क० १४ ।

* का० श्रौ० सू० १७. ४. १३ ।

(३) शु० य० सं० अ० १३ क० १४ । (४) शु० य० सं० अ० १३ क० १५ ।

पुरुषमाकाशश्च यन्नाभ्याप्नोति तदालिख्यैने ऽऽपदधात्येष
 हैतयोर्लोकः ॥४३॥ [अर्धप्रपाठकः ४३॥] ते हैके तिरश्च्या
 ऽऽपदधति । तिर्य्यञ्चौ वा ऽइमौ बाहू ऽइति न तथा कुर्ष्या-
 त्प्राच्यावेवोपदध्यात्प्राङ् ह्येषोऽग्निश्चीयतेऽथो ऽएवं द्वे
 बाहू द्वीर्ष्यवत्तरौ ते नानोपदधाति नाना सादयति नाना
 सुददोहसाधिवदति नाना हीमौ बाहू ॥ ४४ ॥ तदाहुः ।
 नैतस्य पुरुषस्य बाहू कुर्ष्यादेतौ वा ऽअस्य बाहू ये-
 ऽएते सुचौ नेदतिरेचयानीति स वै कुर्ष्यादेवैतौ वा-
 ऽअस्य बाहू ऽअश्वेते सुचावथो ऽएतौ पक्षावथो यान्ये-
 तस्मिन्नग्नौ रूपाण्युपधास्यन्भवति यान्स्तोमान्यानि
 पृष्टानि यानि च्छन्दांस्येतयोरेव सा संस्कृतिरेतयोर्वृद्धि-
 स्तस्माद् कुर्ष्यादेवैतस्य पुरुषस्य बाहू ॥ ४५ ॥ (A)

चतुर्थाध्याये प्रथमं ब्राह्मणम् ॥ १ ॥

[स्वयमातृणोष्टकोपधानादि]

स्वयमातृणामुपदधाति । इयं द्वै स्वयमातृणोमा-
 मेवैतदुपदधाति तामनन्तर्हितां पुरुषादुपदधात्यन्नं द्वै स्वय-
 मातृणोयं द्वै स्वयमातृणोयमु वा ऽअन्नमस्यां हि सर्व-
 मन्नं पच्यतेऽनन्तर्हितमेवास्मादेतदन्नं दधात्युत्तरामुत्तर-
 मेवास्मादेतदन्नं दधाति ॥ १ ॥ यद्वेव स्वयमातृणामुप-

(A) एतद्ब्राह्मणस्या विषया अन्यत्राऽप्युपलभ्यन्ते यथा—का० श० १. ३. ३, ४; कठ० सं० १६. १५, १६; कपि० २५. ६; मै० सं० ११. ७. १५; तै० सं० ४. २. ८ ।

दुधाति । प्राणो वै स्वयमातृण्णा प्राणो ह्येवैतस्वयमात्मन-
 ऽआतृन्ते प्राणमेवैतदुपदधाति तामनन्तर्हितां पुरुषादुप-
 दधाति प्राणो वै स्वयमातृण्येयं वै स्वयमातृण्येयमु वै
 प्राणो यद्धि किञ्च प्राणीयं तत्सर्वं विभर्त्यनन्तर्हितमे-
 वास्मादेत्प्राणं दधात्युत्तरामुत्तरमेवास्मादेत्प्राणं दधाति
 ॥ २ ॥ यद्वेव स्वयमातृण्णामुपदधाति । प्रजापतिं विस्रस्तं
 देवता ऽआदाय व्युदक्रामस्तासु व्युत्क्रामन्तीषु प्रति-
 ष्णामभिपद्योपाविशत् ॥ ३ ॥ स यः स प्रजापतिर्व्यस्रष्ट-
 सत । अयमेव स योऽयमग्निश्चीयतेऽथ या सा
 प्रतिष्ठैषा सा प्रथमा स्वयमातृण्णा तद्यदेतामत्रोपदधाति
 यदेवास्यैषात्मनस्तदस्मिन्नेतत्प्रतिदधाति तस्मादेतामत्रो-
 पदधाति ॥ ४ ॥ तां वै प्रजापतिनोपदधाति । प्रजापति-
 ह्येवैतस्वयमात्मनः प्रत्यधत्त 'द्रुवासी'ति स्थिरासीत्ये-
 तदथो प्रतिष्ठितासीति 'धरुणे'ति प्रतिष्ठा वै धरुण-
 'मास्तृता विश्वकर्म्मणे'ति प्रजापतिर्वै विश्वकर्म्मा तेनास्तृ-
 तासीत्येतन्मा त्वां समुह्ं ऽउद्वधीन्मा सुपर्णं ऽइति
 रुक्मो वै समुह्ं पुरुषः सुपर्णस्तौ त्वा मोदधिष्ठामित्येत-
 'द्व्यथमाना पृथिवीं ददहे'ति यथैव यजुस्तथा बन्धुः
 ॥ ५ ॥ 'प्रजापतिष्ठा सादयत्वि'ति । प्रजापतिर्हेतां प्रथमां
 चितिमपश्यदपां पृष्टे समुह्ं स्येमन्नि'त्यपाः ॥ ह्ययं पृष्टः

- (१) शु० य० सं० अ० १३ क० १६ । (२) शु० य० सं० अ० १३ क० १६ ।
 (३) शु० य० सं० अ० १३ क० १६ । (४) शु० य० सं० अ० १३ क० १६ ।
 (५) शु० य० सं० अ० १३ क० १६ । (६) शु० य० सं० अ० १३ क० १७ ।
 (७) शु० य० सं० अ० १३ क० १७ ।

समुद्स्य * हीयमेम 'व्यचस्वतीं प्रथस्वतीमि'ति व्यच-
स्वती च हीयं प्रथस्वती च 'प्रथस्व पृथिव्यसी'ति
प्रथस्व पृथिवी चासीत्येतत् ॥ ६ ॥ 'भूरसी'ति । भूर्हीयं
'भूमिरसी'ति भूमिर्हीयं मदितिरसी'तीयं वा ऽअदिति-
रियः हीदः सर्वं ददते 'विश्वधाया' ऽइत्यस्याः हीदः
सर्वः हितं 'विश्वस्य भुवनस्य धर्त्री'ति सर्वस्य भुव-
नस्य धर्त्रीत्येतत्पृथिवीं व्यच्छ पृथिवीं दृढह पृथिवीं
मा हिदसीरित्यात्मानं व्यच्छात्मानं दृढहात्मानं मा हिद-
सीरित्येतत् ॥ ७ ॥ 'विश्वस्मै प्राणायापानाय । व्या-
नायोदानाये'ति प्राणो वै स्वयमातृणा सर्वस्मा ऽउ
वा ऽएतस्मै प्राणः 'प्रतिष्ठायै चरित्राये'तीमे वै लोकाः
स्वयमातृणा ऽइम ऽउ लोकाः प्रतिष्ठा चरित्रमग्नि-
ष्ट्वाभिपात्वि'त्यग्निष्ट्वाभिगोपायत्वित्येतद्भस्मि स्वास्त्ये'ति
महत्या स्वस्त्येत्येतच्छर्दिषा शन्तमेने'ति यच्छर्दिः श-
न्तमं तेनेत्येतत्सादयित्वा सुददोहसाधिवदति तस्योक्तो
बन्धुरथ † साम गायति तस्योपरि बन्धुः ॥ ८ ॥
तदाहुः । कथमेष पुरुषः स्वयमातृणयानभिनिहितो भव-

* 'हीयमेव' इति पाठो 'ज' पुस्तके ।

- (१) शु० य० सं० अ० १३ क० १७ । (२) शु० य० सं० अ० १३ क० १७
(३) शु० य० सं० अ० १३ क० १८ । (४) शु० य० सं० अ० १३ क० १८
(५) शु० य० सं० अ० १३ क० १८ । (६) शु० य० सं० अ० १३ क० १८
(७) शु० य० सं० अ० १३ क० १८ । (८) शु० य० सं० अ० १३ क० १८
(९) शु० य० सं० अ० १३ क० १९ । (१०) शु० य० सं० अ० १३ क० १९
(११) शु० य० सं० अ० १३ क० १९ । (१२) शु० य० सं० अ० १३ क० १९
(१३) शु० य० सं० अ० १३ क० १९ ।

† का० श्रौ० सू० १७. ४. १६ ।

तीत्युन्नं वै स्वयमातृणा प्राणः स्वयमातृणानभि-
 निहितो वै पुरुषोऽन्नेन च प्राणेन च ॥ ९ ॥ अथ * दूर्वे-
 ष्टकामुपदधाति । पशवो वै दूर्वेष्टका पशूनेवैतदुपदधाति
 तथैरदोऽग्निरनन्तर्हितैः पशुभिरुपैत्त एते तानेवैतदुप-
 दधाति तामनन्तर्हितां स्वयमातृणायाऽउपदधातीयं
 वै स्वयमातृणानन्तर्हितास्तदस्यै पशून् दधात्युत्तरामुत्तरा-
 स्तदस्यै पशून् दधाति ॥ १० ॥ यद्वेव दूर्वेष्टकामुपदधाति ।
 प्रजापतेर्विस्वस्तस्य यानि लोमान्यशीयन्त ताऽइमा-
 ऽओषधयोऽभवन्नथास्मात्प्राणो मद्ध्यतऽउदक्रामत्तस्मि-
 न्नुत्क्रान्तेऽपद्यत ॥ ११ ॥ सोऽब्रवीत् । अयं वाव माऽधू-
 र्वीदिति यदब्रवीदधूर्वीन्मेति तस्माद्धूर्वा धूर्वा ह वै तां
 दूर्वेत्याचक्षते परोक्षं परोक्षकामा हि देवास्तदेतत्क्षत्रं
 प्राणो ह्येष रसो लोमान्यन्याऽओषधय एतामुपद-
 धत्सुर्वाऽओषधीरुपदधाति ॥ १२ ॥ तं यत्र देवाः
 समस्कुर्वन् । तदस्मिन्नेतं प्राणः रसं मद्ध्यतोऽदधुस्त-
 थैवास्मिन्नयमेतद् दधाति तामनन्तर्हितां स्वयमातृणाया-
 ऽउपदधातीयं वै स्वयमातृणानन्तर्हितास्तदस्याऽओष-
 धीर्दधात्युत्तरामुत्तरास्तदस्याऽओषधीर्दधाति सा स्या-
 त्समूला साग्रा कृत्स्नतायै यथा स्वयमातृणायामुपहिता
 भूमिं प्राप्नुयादेवमुपदध्यादस्यां ह्येवैता जायन्तऽइमामनु
 प्ररोहन्ति ॥ १३ ॥ 'क्राण्डात्क्राण्डात्प्ररोहन्ती । पुरुषः
 पुरुषस्पर्ती'ति क्राण्डात्क्राण्डाद्ध्येषा पूर्वणः-पूर्वणः प्ररो-

ह'त्येवां नो द्वे प्रतनु सहस्रेण शतेन चे'ति यथैव
यजुस्तथा बन्धुः ॥ १४ ॥ 'यो शतेन प्रतनोषि । सहस्रेण
विरोहसी'ति शतेन ह्येषा प्रतनोति सहस्रेण विरोहति
'तस्योस्ते देवीष्टके विधेम हविषा वयमि'ति यथैव यजु-
स्तथा बन्धुर्द्वाब्ध्यामुपदधाति तस्योक्तो बन्धुः सादयित्वा
सूददोहसाधिवदति तस्योक्तो बन्धुः ॥ १५ ॥ अथ *
द्वियजुषमुपदधाति । इन्द्राग्नी ऽअकामयेतां स्वर्गं लोक-
मियावेति तावेतामिष्टकामपश्यतां द्वियजुषमिमामेव तामुपा-
दधातां तामुपधायास्यै प्रतिष्ठायै स्वर्गं लोकमैतां तथैवैतद्य-
जमानो यद् द्वियजुषमुपदधाति येन रूपेण यत्कर्म कृत्वे-
न्द्राग्नी स्वर्गं लोकमैतां तेन रूपेण तत्कर्म कृत्वा स्वर्गं
लोकमयानीति सा यद् द्वियजुर्नाम द्वे ह्येतां देवते ऽअपश्यतां
यद्वेव द्वियजुषमुपदधाति यजमानो वै द्वियजुः ॥ १६ ॥
तदाहुः । यदसावेव यजमानो योऽसौ हिरण्यमयः
पुरुषोऽथ कतमदस्येदुः रूपमिति देवो वा ऽअस्य स-
ऽआत्मा मानुषोऽयं तद्यत्स हिरण्यमयो भवत्यमृतं वा ऽअस्य
तद्रूपं देवरूपममृतः हिरण्यमथ यदियं मृदुः कृता भवति
मानुषः ह्यस्येदुः रूपः ॥ १७ ॥ स यदमूमेवोपदध्यात् ।
नेमामपशिष्यात्क्षिप्त्रे हास्माल्लोकाद्यजमानः प्रेयादथ
यदिमामपशिनष्टि यदेवास्येदं मानुषः रूपं तद-
स्यैतदुपशिनष्टि तथो हानेनान्मना सर्वमायुरेति ॥ १८ ॥

(१) शु० य० सं० अ० १३ क० २० । (२) शु० य० सं० अ० १३ क० २१ ।
(३) शु० य० सं० अ० १३ क० २१ ।
* का० श्रौ० सू० १७. ४. २० ।

स यन्नानूपदध्यात् । न हैतं दैवमात्मानमनुप्रजानीया-
दथ यदनूपदधाति तथो हैतं दैवमात्मानमनुप्रजानाति
तामनन्तर्हितां दूर्वेष्टकाया ऽउपदधाति पशवो वै
दूर्वेष्टका यजमानं तत्पशुषु प्रतिष्ठापयति ॥ १९ ॥ त-
दाहुः । कथमस्यैतावात्मानौ प्राणेन सन्ततावव्यव-
च्छिन्नौ भवत ऽइति प्राणो वै स्वयमातृण्णा प्राणो दूर्वेष्टका
यजमानो द्वियजुः स यदनन्तर्हिताः स्वयमातृण्णायै
दूर्वेष्टकामुपदधाति प्राणेनैव तत्प्राणः सन्तनोति सन्द-
धात्यथ यदनन्तर्हितां दूर्वेष्टकायै द्वियजुषमुपदधाति
प्राणो वै दूर्वेष्टका यजमानो द्वियजुरेवमु हास्यैतावात्मानौ
प्राणेन सन्ततावव्यवच्छिन्नौ भवतः ॥ २० ॥ 'यास्ते-
ऽग्ने सूर्ये रुचः । या वो देवाः सूर्ये रुच' ऽइति रुचः
रुचमित्यमृतत्वं वै रुग्मृतत्वमेवास्मिन्नेतदधाति द्वाभ्या-
मुपदधाति तस्योक्तो बन्धुरथो द्वयः ह्येवैतद्रूपं मृच्छापश्च
सादयित्वा सूददोहसाधिवदति तस्योक्तो बन्धुः ॥ २१ ॥
अथ * रेतःसिचा ऽउपदधाति । इमौ वै लोकौ रेतः-
सिचाविमौ ह्येव लोकौ रेतः सिञ्चत ऽइतो वा ऽअयमूर्ध्वः
रेतः सिञ्चति धूमः सामुत्र ववृष्टिर्भवति तामसावमुतो
ववृष्टिं तदिमा ऽअन्तरेण प्रजाः प्रजायन्ते तस्मादिमौ
लोकौ रेतःसिचौ ॥ २२ ॥ 'विराड्ज्योतिरधारयति'ति । अयं
वै लोको विराट् स ऽइममग्निं ज्योतिर्धारयति 'स्वराड्-

(१) शु० य० सं० अ० १३ क० २२, २३ ।

* का० श्रौ० सू० १७, ४, २२ ।

(२) शु० य० सं० अ० १३ क० २४ । (३) शु० य० सं० अ० १३ क० २४ ।

.ज्योतिरधारयद्वि'त्यसौ वै लोकोऽस्वराद् सोऽमुमादित्यं
ज्योतिर्धारयति विराद् च हेमौ लोकौ स्वराद् च नानोप-
दधाति नाना हीमौ लोकौ सकृत्सादयति समानं तत्करोति
तस्मादु हानयोर्लोकयोरन्ताः समायन्ति ॥ २३ ॥
यद्वेव रेतःसिचाऽउपदधाति । आण्डौ वै रेतःसिचौ
यस्य ह्याण्डौ भवतः सऽएव रेतः सिञ्चति विराड्ज्यो-
तिरधारयत्स्वराड्ज्योतिरधारयद्विति विराद् च हेमावाण्डौ
स्वराद् च तावेतज्योतिर्धारयतो रेतऽएव * प्रजापतिमेव
नानोपदधाति नाना हीमावाण्डौ सकृत्सादयति समानं
तत्करोति तस्मात्समानसम्बन्धनौ तेऽनन्तर्हिते द्वियजुष-
ऽउपदधाति यजमानो वै द्वियजुरनन्तर्हितौ तद्यजमाना-
दाण्डौ दधाति ॥ २४ ॥ अथ † विश्वज्योतिषमुपदधाति ।
अग्निर्वै प्रथमा विश्वज्योरिग्निर्हेवास्मिँल्लोके विश्वं ज्योति-
रग्निमेवैतदुपदधाति तामनन्तर्हितां रेतःसिग्भ्यामुप-
दधातीमौ वै लोकौ रेतःसिचावनन्तर्हितं तदाब्भ्यां
लोकाब्भ्यामग्निं दधात्यन्तरेवोपदधात्यन्तरेव हीमौ लोका-
वग्निः ॥ २५ ॥ यद्वेव विश्वज्योतिषमुपदधाति । प्रजा
वै विश्वज्योतिः प्रजा ह्येव विश्वज्योतिः प्रजननमेवै-
तदुपदधाति तामनन्तर्हितां रेतःसिग्भ्यामुपदधात्याण्डौ
वै रेतःसिचावनन्तर्हितां तदाण्डाब्भ्यां प्रजातिं दधात्यन्त-
रेवोपदधात्यन्तरेव ह्याण्डौ प्रजाः प्रजायन्ते ॥ २६ ॥

* 'प्रजापतिमेव' इति 'क' पुस्तके ।

† का० श्रौ० सू० १५. ४. २३ ।

‘प्रजापतिश्चा सादयत्स्विति । प्रजापतिर्ह्येतां प्रथमां चिति-
मपश्यत्पृष्ठे पृथिव्या ज्योतिष्मतीमिति पृष्ठे ह्ययं
पृथिव्यै ज्योतिष्मानग्निः ॥ २७ ॥ ‘विश्वस्मै प्राणाय-
पनाय । व्यानाये’ति प्राणो वै विश्वज्योतिः सर्वस्मा-
ऽउ वा ऽएतस्मै प्राणो विश्वज्ज्योतिर्यच्छेति सर्वं
ज्योतिर्यच्छेतदग्निष्टेऽधिपतिरित्यग्निमेवास्या ऽअधिपतिं
करोति सादयित्वा सुददोहसाधिवदति तस्योक्तो बन्धुः
॥ २८ ॥ अथर्त्तव्ये ऽउपदधाति * । ऋतव ऽएते
यदृतव्ये ऽऋतुनेवैतदुपदधाति ‘मधुश्च माधवश्च वास-
न्तिकावृतू’ ऽइति नामनी ऽएनयोरेते नामभ्यामेवैने ऽएत-
दुपदधाति द्वे ऽइष्टके भवतो द्वौ हि मासावृतुः सकृत्सा-
दयत्येकं तदृतुं करोति ॥ २९ ॥ तद्यदेते ऽअत्रोपदधाति ।
संवत्सर ऽएषोऽग्निरिम ऽउ लोकाः संवत्सरस्तस्यायमेव
लोकः प्रथमा चितिरयमस्य लोको वसन्त ऽऋतुस्त-
द्यदेते ऽअत्रोपदधाति यदेवास्यैते ऽआत्मनस्तदस्मिन्ने-
तत्प्रतिदधाति तस्मादेते ऽअत्रोपदधाति ॥ ३० ॥ यद्वैते-
ऽअत्रोपदधाति । प्रजापतिरेषोऽग्निः संवत्सर ऽउ प्रजापति-
स्तस्य प्रतिष्ठैव प्रथमा चितिः प्रतिष्ठो ऽस्य वसन्त-
ऽऋतुस्तद्यदेते ऽअत्रोपदधाति यदेवास्यैते ऽआत्मनस्तद-
स्मिन्नेतत्प्रतिदधाति तस्मादेते ऽअत्रोपदधाति ते ऽअन-

(१) शु० य० सं० अ० १३ क० २४ । (२) शु० य० सं० अ० १३ क० २४ ।
(३) शु० य० सं० अ० १३ क० २४ ।

* का० ध्रौ० सू० १७. ४. २४ ।

(४) शु० य० सं० अ० १३ क० २५ ।

न्तर्हि ते विश्वज्योतिष ऽउपदधाति प्रजा वै विश्वज्योतिर-
 नन्तर्हि तास्तत्प्रजा ऽऋतुब्भ्यो दधाति तस्मात्प्रजा-
 ऽऋतूनेवानुप्रजायन्त ऽऋतुभिर्ह्येव गर्भे सन्तः सम्पश्य-
 न्त्यृतुभिर्जातम् ॥ ३१ ॥ अथाषाढामुपदधाति * । इयं
 वा ऽअषाढे मामेवैतदुपदधाति तां पूर्वार्द्धे ऽउपदधाति
 प्रथमा हीयमसृज्यत ॥ ३२ ॥ सा यदुषाढा नाम । देवा-
 ऽश्चासुराश्चोभये प्राजापत्या ऽअस्पृक्षन्त ते देवा ऽएता-
 मिष्टकामपश्यन्नषाढामिमामेव तामुपादधत तामुपधाया-
 सुरान्त्संपत्नान् भ्रातृव्यानस्मात्सर्वस्मादसहन्त यदुसहन्त
 तस्मादुषाढा तथैवैतद्यजमान ऽएतामुपधाय द्विषन्तं
 भ्रातृव्यमस्मात्सर्वस्मात्सहते ॥ ३३ ॥ यद्वेवाषाढामुप-
 दधाति । वाग्वा ऽअषाढा वाचैव तद्देवा ऽअसुरान्त्संपत्ना-
 न् भ्रातृव्यानस्मात्सर्वस्मादसहन्त तथैवैतद्यजमानो
 वाचैव द्विषन्तं भ्रातृव्यमस्मात्सर्वस्मात्सहते वाचमेव
 तद्देवा ऽउपादधत तथैवैतद्यजमानो वाचमेवोपधत्ते ॥ ३४ ॥
 सेयं वामभृत् । प्राणा वै वामं व्यद्धि किञ्च प्राणीयं तत्सर्वं
 विभर्ति तेनेयं वामभृद्वाग्ध त्वेव वामभृत्प्राणा वै वामं
 वाचि वै प्राणेब्भ्योऽन्नं धीयते तस्माद्वाग्वामभृत् ॥ ३५ ॥
 त ऽएते सर्वे प्राणा यदुषाढा । तां पूर्वार्द्धे ऽउपदधाति
 पुरस्तात्तत्प्राणान्दधाति तस्मादिमे पुरस्तात्प्राणास्तान्ना-
 न्ययां यजुष्मत्येष्टकया पुरस्तात्प्रत्युपदध्यादेतस्यां चित्तौ
 नेत्प्राणानपिदधानीति ॥ ३६ ॥ यद्वपस्याः पञ्च पुरस्तादु-

पदधाति । अन्नं वा ऽआपोऽनपिहिता वा ऽअन्नेन प्राणा-
स्तामनन्तर्हितामृतव्याबभ्यामुपदधात्पृथुषु तद्वाचं प्रतिष्ठि-
प्यति सेयं वायुतुषु प्रतिष्ठिता वदति ॥ ३७ ॥ तदाहुः ।
यत्प्रजा विश्वज्योतिर्वाग्वाढाथ कस्मादन्तरेणर्त्तव्ये ऽउप-
दधातीति संवत्सरो वा ऽऋतव्ये संवत्सरेण तत्प्रजाभ्यो
वाचमन्तर्द्धाति तस्मात्संवत्सरवेलायां प्रजा वाचं प्रवदन्ति
॥ ३८ ॥ 'अषाढासि सहमाने'ति । असहन्त ह्येतया देवा-
ऽअसुरा'न्सहस्वारातीः सहस्व पृतनायत' ऽइति यथैव
यजुस्तथा बन्धुः 'सहस्रवीर्यासि सा मा जिह्वे'ति स्र्वं
वै सहस्रः सर्ववीर्यासि सा मा जिह्वेत्येतत्सादयित्वा
सूददोहसाधिवदति तस्योक्तो बन्धुः ॥ ३९ ॥ तदाहुः ।
कस्मादभिस्वयमातृणमभ्या ऽइष्टका ऽउपधीयन्ते प्रा-
च्यऽएता ऽइति * द्वे वै योनी ऽइति ब्रूयाद्देवयोनिरभ्यो
मनुष्ययोनिरन्यः प्राचीनप्रजनना वै देवाः प्रती-
चीनप्रजनना मनुष्यास्तद्यदेताः प्राचीरुपदधाति देव-
योनेरेवैतद्यजमानं प्रजनयति ॥ ४० ॥ (B)

चतुर्थाध्याये द्वितीयं ब्राह्मणम् ॥ २ ॥

इति चतुर्थोऽध्यायः ।

माध्यन्दिनीये शतपथब्राह्मणे तृतीयः प्रपाठकः ॥ ३ ॥

कण्डिकासंख्या ॥ ८५ ॥

- (१) शु० य० सं० अ० १३ क० २६ । (२) शु० य० सं० अ० १३ क० २६ ।
(३) शु० य० सं० अ० १३ क० २६ ।

* 'द्वौ वै' इति 'क' पाठः ।

(B) एतद्ब्राह्मणस्था विषया अन्यत्राऽप्युपलभ्यन्ते यथा— का० श० ९. ४. १; कठसं० १६. १५, १६; मै० सं० ११. ७. १५, १६; तै० सं० ४. २. ८, ९ ।

[कूर्मादीनामुपधानादि]

कूर्म्ममुपदधाति । रसो वै कूर्म्मो रसमेवैतदुपदधाति
यो वै स ऽएषां लोकानामप्सु प्रविद्धानां पराङ् रसोऽत्य-
क्षरत्स ऽएष कूर्म्मस्तमेवैतदुपदधाति यावानु वै रसस्ता-
वानात्मा स ऽएष ऽइम ऽएव लोकाः ॥ १ ॥ तस्य
यदुधरं कपालम् । अयं स लोकस्तत्प्रतिष्ठितमिव
भवति प्रतिष्ठित ऽइव ह्ययं लोकोऽथ यदुत्तरं सा
द्यौस्तद् व्यवर्णहीतान्तमिव भवति व्यवर्णहीतान्तेव हि
द्यौरथ यदन्तरा तदन्तरिक्षं स ऽएष ऽइम ऽएव लोका-
ऽइमानेवैतल्लोकानुपदधाति ॥ २ ॥ तमभ्यनक्ति * । दग्ना
मधुना घृतेन दुधि हैवास्य लोकस्य रूपं घृतमन्तरिक्षस्य
मद्धमुष्य स्वेनैवैनमेतद्रूपेण समर्द्धयत्यथो दुधि हैवास्य
लोकस्य रसो घृतमन्तरिक्षस्य मद्धमुष्य स्वेनैवैनमेतद्रसेन
समर्द्धयति ॥ ३ ॥ 'मधुं वाता ऽऋतायत' ऽइति । यां
वै देवतामृगभ्यनूक्ता यां यजुः सैव देवता सक्सो
देवता तद्यजुस्तद्धेतन्मद्धेवैष त्रिचो रसो वै मधु रस-
मेवास्मिन्नेतदुपदधाति गायत्रीभिस्तिसृभिस्तस्योक्तो बन्धुः
॥ ४ ॥ स यत्कूर्म्मो नाम । एतद्वै रूपं कृत्वा प्रजापतिः
प्रजा ऽअसृजत यदसृजताकरोत्तद्यदकरोत्तस्मात्कूर्म्मः
कश्यपो वै कूर्म्मस्तस्मादाहुः सर्वाः प्रजाः काश्यप्य
ऽइति ॥ ५ ॥ स यः स कूर्म्मो ऽसौ स ऽआदित्यः । अमुमेवै-

* का० श्रौ० सू० १७. ४. २७ ।

(१) शु० य० सं० अ० १३ क० २७ ।

तदादित्यमुपदधाति तं पुरस्तात्प्रत्यञ्चमुपदधात्यमुं तदा-
 दित्यं पुरस्तात्प्रत्यञ्चं दधाति तस्मादसावादित्यः पुरस्ता-
 त्प्रत्यङ् धीयते दक्षिणतोऽषाढायै वृषा वै कूर्मो
 योषाषाढा दक्षिणतो वै वृषा योषामुपशेतेऽरन्निमात्रेऽरन्नि-
 मात्राद्धि वृषा योषामुपशेते सैषा सर्वासामिष्टकानां
 महिषी यदुषाढैतस्यै दक्षिणतः सन्तसर्वासामिष्टकानां
 दक्षिणतो भवति ॥ ६ ॥ यद्वेव कूर्ममुपदधाति । प्राणो वै
 कूर्मः प्राणो हीमाः सर्वाः प्रजाः करोति प्राणमेवैतदु-
 दधाति तं पुरस्तात्प्रत्यञ्चमुपदधाति पुरस्तात्प्रत्यञ्चं
 प्राणं दधाति तस्मात्पुरस्तात्प्रत्यङ् प्राणो धीयते पुरुष-
 मब्ध्यावृत्तं यजमाने तत्प्राणं दधाति दक्षिणतोऽषाढायै
 प्राणो वै कूर्मो वागषाढा प्राणो वै वाचो वृषा प्राणो
 मिथुनम् ॥ ७ ॥ * 'अपां गम्भन्स्तीदे'ति † । एतद्वापां
 गम्भिष्टं ख्यत्रैष एतत्तपति 'मा त्वा सूर्योऽभिताप्सी-
 न्माग्निर्वैश्वानर' इति मैव त्वा सूर्यो हिंस्रीन्मो
 ऽअग्निर्वैश्वानर इत्येतदृच्छन्नपन्नाः प्रजाऽअनुवीक्षस्वे-
 तीमा वै सर्वाः प्रजा या इमा इष्टकास्ताऽअरिष्टा-
 ऽअनार्ताऽअनुवीक्षस्वेत्येतदनु त्वा दिव्या वृष्टिः
 सचतामि'ति यथैवेन दिव्या वृष्टिरनुसचेतैवमेतदाह
 ॥ ८ ॥ अथैनमेजयति । 'त्रीन्समुद्रान्तसमसृपस्त्वर्गानि'

* अत्र शतम् ४२०० ।

† का० श्रौ० सू० १७. ५. १ ।

- (१) शु० य० सं० अ० १३ क० ३० । (२) शु० य० सं० अ० १३ क० ३० ।
 (३) शु० य० सं० अ० १३ क० ३० । (४) शु० य० सं० अ० १३ क० ३० ।
 (५) शु० य० सं० अ० १३ क० ३१ ।

सीमे वै त्रयः समुद्राः स्वर्गा लोकास्तानि च कूर्मो भूत्वा-
 नुसः ससर्पापापतिर्वृषभ इष्टकानामित्यपाथ द्वेष
 पतिर्वृषभ इष्टकानाम्पुरीषं वसानः सुकृतस्य लोक'
 इति पशवो वै पुरीषं पशून्वसानः सुकृतस्य लोक
 इत्येतत्तत्र गच्छ यत्र पूर्वं परेता' इति तत्र गच्छ
 यत्रैतेन पूर्वं कर्मणयुरित्येतत् ॥ ९ ॥ 'मही द्यौः पृथिवी
 च न' इति । महती द्यौः पृथिवी च न इत्येतदिमं व्यञ्जं
 मिमिक्षतामितीमं व्यञ्जमवतामित्येतत्पिपृतां नो भरी-
 मभिरिति विभृतां नो भरीमभिरित्येतद् व्यापृथिव्ययोत्तम-
 योपदधाति व्यापृथिव्यो हि कूर्मः ॥ १० ॥ त्रिभिरुपद-
 धाति । त्रय इमे लोका इत्यथो त्रिवृदग्निर्ध्यावानग्निर्ध्याव-
 त्यस्य मात्रा तावतैवैनमेतदुपदधाति त्रिभिरब्भ्यनक्ति तत्पद-
 तस्योक्तो बन्धुरवका इधस्ताद्भवन्त्यवका उपरिष्ठादापो-
 वा इवका अपामेवैनमेतन्मद्व्यतो दधाति सादयित्वा
 सूददोहसाधिवदति तस्योक्तो बन्धुः ॥११॥ अथोलूखलमु-
 सले उपदधाति* । विष्णुरकामयतान्नादः स्यामिति स एत-
 इष्टके अपश्यदुलूखलमुसले ते उपधात्ते ते उपधाया-
 न्नादोऽभवत्तथैवैतद्यजमानो यदुलूखलमुसले उपदधाति
 येन रूपेण यत्कर्म कृत्वा विष्णुरन्नादोऽभवत्तेन रूपेण
 तत्कर्म कृत्वा न्नादोऽसानीति तदेत्सर्वमन्नं यदुलूखल-

- (१) शु० य० सं० अ० १३ क० ३१ । (२) शु० य० सं० अ० १३ क० ३१ ।
 (३) शु० य० सं० अ० १३ क० ३१ । (४) शु० य० सं० अ० १३ क० ३२ ।
 (५) शु० य० सं० अ० १३ क० ३२ । (६) शु० य० सं० अ० १३ क० ३२ ।

मुसले ऽउल्लखलमुसलाब्भ्याऽ॥ ह्येवान्नं क्रियत ऽउल्ल-
 खलमुसलाब्भ्यामद्वयते ॥ १२ ॥ ते रेतःसिचोर्वेलयो-
 पदधाति । पृष्ठयो वै रेतःसिचौ मद्ध्यमु पृष्ठयो मद्ध्यत-
 ऽएवास्मिन्नेतदन्नं दधात्युत्तरे ऽउत्तरमेवास्मादेतदन्नं
 दधात्यरत्निमात्रे ऽरत्निमात्राद्ध्यन्नमद्वयते ॥ १३ ॥ प्रादेशमात्रे
 भवतः । प्रादेशमात्रो वै गवभोऽविष्णुरन्नमेतदात्मसम्मि-
 मेवास्मिन्नेतदन्नं दधाति यदु वा ऽआत्मसम्मिन्नमन्नं तद-
 वति तन्न हिनस्ति यद्भूयो हिनस्ति तद्यत्कनीयो न तदवति
 ॥ १४ ॥ औदुम्बरे भवतः । ऊर्ग्वै रस ऽउदुम्बर ऽऊर्ज-
 मेवास्मिन्नेतद्रसं दधात्यथो सर्व ऽएते वनस्पतयो यदुदुम्बर-
 ऽएते ऽउपदधत्सर्वाश्च वनस्पतीनुपदधाति रेतःसिचोर्वेलयेमे
 वै रेतःसिचावनयोस्तद्वनस्पतीन्दधाति तस्मादनयोर्वन-
 स्पतयश्चतुस्तुह्यस्ति भवति चतस्रो वै दिशः सर्वासु
 तद्दिक्षु वनस्पतीन्दधाति तस्मात्सर्वासु दिक्षु वनस्पतयो
 मध्ये सङ्गृहीतं भवत्युल्लखलरूपतायै ॥ १५ ॥ यद्वेवोऽल्लखल-
 मुसले ऽउपदधाति । प्रजापतेर्विस्त्रस्तात्प्राणो मद्ध्यत ऽउद-
 चिक्रमिषत्तमन्नेनायुह्यात्तस्मात्प्राणोऽन्नेन गृहीतो यो ह्येवा-
 न्नमत्ति स प्राणिति ॥ १६ ॥ प्राणे गृहीते । अस्मादन्नमुद-
 चिक्रमिषत्तत्प्राणेनायुह्यात्तस्मात्प्राणेनान्नं गृहीतं यो ह्येव
 प्राणिति सोऽन्नमत्ति ॥ १७ ॥ एतयोरुभयोर्युग्यहीतयोः ।
 अस्मादूर्गुदचिक्रमिषत्तामेताब्भ्यामुभाब्भ्यामयुह्यात्तस्मादे-
 ताब्भ्यामुभाब्भ्यामुर्ग्यहीता यो ह्येवान्नमत्ति स प्राणिति
 तमूर्जयति ॥ १८ ॥ ऊर्जि गृहीतायाम् । अस्मादेते ऽउभे

ऽउदचिक्रमिषतां ते ऽऊर्जागृह्णात्तस्मादेते ऽउभे ऽऊर्जा
 गृहीते यथं ह्येवोर्जयति स प्राणिति सोऽन्नमत्ति ॥ १९ ॥
 ताव्येताव्यव्योऽव्येन गृहीतानि । तान्यन्योऽन्येन
 गृहीत्वात्मन्प्रापादयत तदेतदन्नं प्रपद्यमानः सर्वे देवा
 ऽअनुप्रापद्यन्तान्नजीवनः हीदः सर्वम् ॥ २० ॥ तदेष
 श्लोकोऽबभ्युक्तः । तद्वै स प्राणोऽभवदिति तद्धि स
 प्राणोऽभवद्महा भूत्वा प्रजापतिरिति महान्हि स तद-
 भवद्यदेनमेते देवाः प्रापद्यन्त भुजो भुजिष्या वित्वेति
 प्राणा वै भुजोऽन्नं भुजिष्या ऽएतत्सर्वं वित्वेत्येतद्यत्प्राणा-
 न्प्राणयत्पुरीत्यात्मा वै पूर्व्वद्वै प्राणान्प्राणयत्तस्मात्प्राणा
 देवा ऽअथ यत्प्रजापतिः प्राणयत्तस्मादु प्रजापतिः प्राणो
 यो वै स प्राण ऽएषा सा गायत्र्यथ यत्तदन्नमेष स
 विष्णुर्देवताथ या सोमं स ऽउदुम्बरः ॥ २१ ॥ सोऽब्र-
 वीत् । अयं वाव मा सर्वस्मात्पाप्मन ऽउदभार्षीदिति
 यदब्रवीदुदभार्षीन्मेति तस्मादुदुम्भर ऽउदुम्भरो ह वै
 तमुदुम्बर ऽइत्याचक्षते परोक्षं परोक्षकामा हि देवा-
 ऽउरु मे करदिति तस्मादुरुकरमुरुकरः ह वै तदुलूखल-
 मित्याचक्षते परोक्षं परोक्षकामा हि देवाः सैषा सर्वेषां
 प्राणानां व्योनिर्व्यदुलूखलः शिरो वै प्राणानां व्योनिः
 ॥ २२ ॥ तत्प्रादेशमात्रं भवति । प्रादेशमात्रमिव हि
 शिरश्चतुःस्रक्ति भवति चतुःस्रक्तीव हि शिरो मध्ये
 सङ्गृहीतं भवति मध्ये सङ्गृहीतमिव हि शिरः ॥ २३ ॥
 तं व्यत्र देवाः समस्कुर्वन् । तदस्मिन्नेतत्सर्वं मद्भ्यतोऽदधुः

प्राणमन्नमूर्जं तथैवास्मिन्नयमेतद्दधाति रेतःसिचोर्वैलया
 पृष्ठयो वै रेतःसिचौ मद्ध्यमु पृष्ठयो मद्ध्यत ऽएवास्मि-
 न्नेतत्सर्वं दधाति ॥ २४ ॥ 'विष्णोः कर्माणि पश्यते'ति ।
 वीर्यं वै कर्म विष्णोर्वीर्याणि पश्यतेत्येतद्यतो ब्रूतानि
 पस्पश' ऽइत्यन्नं वै व्रतं व्यतोऽन्नं स्पाशयाञ्चक्र ऽइत्येत
 'दिन्द्रस्य युज्यः सखे'तीन्द्रस्य ह्येष युज्यः सखा द्विदेवत्ययो-
 पदधाति द्वे ह्यलूखलमुसले सकृत्सादयति समानं तत्करोति
 समानं ह्येतदन्नमेव सादयित्वा सुददोहसाधिवदति
 तस्योक्तो बन्धुः ॥ २५ ॥ अथोखामुपदधाति * । योनिर्वा-
 ऽउखा योनिमेवैतदुपदधाति तामुलूखल ऽउपधात्यन्तरिक्षं
 वा ऽउलूखलं व्यद्वै किञ्चास्या ऽऊर्द्धमन्तरिक्षमेव तन्मद्ध्यं
 वा ऽअन्तरिक्षं मद्ध्यतस्तद्योनिं दधाति तस्मात्सर्वेषां
 भूतानां मद्ध्यतो योनिरपि वनस्पतीनाम् ॥ २६ ॥ यद्वेवो-
 खामुपदधाति । यो वै स प्रजापतिर्व्यत्स्रं सतैषा
 सोखेमे वै लोका ऽउखेमे लोकाः प्रजापतिस्तामुलूखल-
 ऽउपदधाति तदेनमेतस्मिन्त्सर्वास्मिन्प्रतिष्ठापयति प्राणे-
 ऽन्नऽऊर्ज्यथो ऽएतस्मादेवैनमेतत्सर्वस्मादनन्तर्हितं दधाति
 ॥ २७ ॥ अथोपशयां पिष्ट्वा । लोकभाजमुखां कृत्वा
 पुरस्तादुखाया ऽउपनिवपत्येष हैतस्यै लोकस्तथो हास्येषा-
 नन्तरिता भवति ॥ २८ ॥ तदाहुः । कथमस्यैषा पक्वा
 श्रुतोपहिता भवतीति यदेव यजुष्कृता तेनाथो यद्वै किञ्चै-

(१) शु० य० सं० अ० १३ क० ३३ । (२) शु० य० सं० अ० १३ क० ३३ ।
 (३) शु० य० सं० अ० १३ क० ३३ ।

* का० श्रौ० सू० १७. ५. ४ ।

त॒माग्निं॑ वै॒श्वान॒रमु॒पनि॒गच्छ॑ति त॒त ऽए॒व त॒त्पक्कः॑ श्रु॒तमु॒-
प॒हितं॑ भवति ॥ २९ ॥ 'ध्रु॒वासि ध॒रुणे'ति । त॒स्योक्तो॑
ब॒न्धुरि॒तो 'जज्ञे॑ प्र॒थम॑मे॒भ्यो यो॒नि॒भ्यो ऽअ॒धि जा॒तवे॒दा'
ऽइ॒त्येते॑भ्यो हि यो॒नि॒भ्यः प्र॒थमं॑ जा॒तवे॒दा ऽअ॒जाय॑त 'स
गा॒यत्र्या॑ त्रि॒ष्टुभा॒नुष्टु॒भा च॑ दे॒वेभ्यो॑ ह॒व्यं ब॒हतु
प्र॒जा॒नन्नि॒त्येतै॒र्वा ऽए॒ष छ॒न्दोभि॑र्दे॒वेभ्यो॑ ह॒व्यं ब॒हति
प्र॒जा॒नन् ॥ ३० ॥ 'ई॒षे रा॒ये र॒मस्व । स॒हसे॑ द्यु॒म्न-
ऽउ॒र्जे ऽअ॒पत्या॒ये'त्येत॑स्मै स॒र्वस्मै॑ र॒मस्वे॒त्ये'त॒त्सम्प्रा॑ड॒सि
स्व॒राड॒सी'ति स॒म्प्राट् च॒ ह्ये॒ष स्व॒राट् च॑ 'सा॒रस्व॑तौ
त्वे॒त्सौ प्रा॒वता॒मि'ति म॒नो वै स॒रस्वा॒न्वाक् स॒रस्व॑त्येतौ
सा॒रस्व॑ता ऽउ॒त्सौ तौ॒ त्वा प्रा॒वता॒मित्येतद् द्वा॒भ्यामु॒प-
द॒धाति॑ त॒स्योक्तो॑ ब॒न्धुर॒थो द्वय॑त्वे॒तद्रूपं॑ मृ॒च्चाप॑श्च
सा॒दयि॑त्वा सू॒ददो॒हसा॑धि॒वद॑ति त॒स्योक्तो॑ ब॒न्धुः ॥ ३१ ॥ *
अ॒थैना॑मभि॒जुहो॑ति । ए॒तद्वा ऽअ॒स्यामे॑तत्पूर्वः॑ रेतः॑ सि॒क्तं
भव॑ति सि॒क्तास्त॑दे॒तद॒भिक॑रोति त॒स्माद्यो॒नौ रेतः॑ सि॒क्तम॒-
भिक्रि॑यत ऽअ॒ज्येन॑ जुहोति स्तु॒वेण॑ स्वा॒हाका॑रेण
द्वा॒भ्यामा॒ग्नेयी॒भ्यां गा॒यत्री॒भ्यां त॒स्योक्तो॑ ब॒न्धुः ॥ ३२ ॥
'अ॒ग्ने यु॒क्ष्वा हि॒ ये त॒व । यु॒क्ष्वा हि॒ दे॒वहू॑त॒मानि॑'ति
यु॒क्त॒वती॒भ्यामि॒दमे॒वैत॑द्यो॒नौ रेतो॑ यु॒नक्ति॑ त॒स्माद्यो॒नौ
रेतो॑ यु॒क्तं न॒ नि॒ष्प॑द्यते ॥ ३३ ॥ स॒ यदि॑ सं॒वत्स॒रभृ॑तः॒

(१) शु० य० सं० अ० १३ क० ३४ । (२) शु० य० सं० अ० १३ क० ३४ ।

(३) शु० य० सं० अ० १३ क० ३४ । (४) शु० य० सं० अ० १३ क० ३५ ।

(५) शु० य० सं० अ० १३ क० ३५ । (६) शु० य० सं० अ० १३ क० ३५ ।

* का० श्रौ० सू० १७. ५. ५ ।

(७) शु० य० सं० अ० १३ क० ३६, ३७ ।

स्यात् । अथाभिजुहुयात्सर्वं वै तद्यत्संबत्सरभृतः
 सर्वं तद्यदभिजुहोत्यथ यद्यसंबत्सरभृतः स्यादुपैव
 तिष्ठेतासर्वं वै तद्यदसंबत्सरभृतोऽसर्वं तद्यदुपति-
 ष्ठतेऽभित्वेव जुहुयात् ॥ ३४ ॥ पशुरेष यदग्निः । सोऽत्रैव
 सर्वः कृत्स्नः संस्कृतस्तस्यावाङ् प्राणः स्वयमातृणा श्रोणी
 द्वियजुः पृष्ठयो रेतःसिचौ कीकसा विश्वज्योतिः ककुद-
 मृतव्ये ग्रीवा ऽअषाढा शिरः कूर्मो ये कूर्मं प्राणा ये
 शीर्षप्राणास्ते ते ॥ ३५ ॥ तं वा ऽएतम् । इत् ऽऊर्द्धं
 प्राञ्चं चिनोत्यसौ वा ऽआदित्यं ऽएषोऽग्निरमुं तदादित्य-
 मित् ऽऊर्द्धं प्राञ्चं दधाति तस्मादसावादित्यं ऽइत् ऽऊर्द्धः
 प्राङ् धीयते ॥ ३६ ॥ अथैनं प्रसलव्यावर्त्तयति । अमुं
 तदादित्यं प्रसलव्यावर्त्तयति तस्मादसावादित्यं ऽइमाँल्लो-
 काप्रसलव्यनुपम्येति ॥ ३७ ॥ उदरमुखा । योनिरूलूखल-
 मुत्तरोखा भवत्यधरमूलूखलमुत्तरं ह्युदरमधरा योनिः
 शिशं मुसलं तद् वृत्तमिव भवति वृत्तमिव हि शिशं
 तदक्षिणत ऽउपदधाति दक्षिणतो वै वृषा योषामुपशेते
 यदु पशोः संस्कृतस्यान्नं तद्दूर्वेष्टका तस्य वा ऽएतस्यो-
 त्तरोऽर्द्धं ऽउदाहिततरो भवति पशुरेष यदग्निस्तस्मात्पशोः
 सुहितस्योत्तरः कुक्षिरुन्नततरो भवति ॥ ३८ ॥ (A)

पञ्चमाध्याये प्रथमं ब्राह्मणम् ॥ १ ॥

(A) एतद्ब्राह्मणस्था विषया अन्यत्राऽप्युपलभ्यन्ते यथा— का० श० ९. ४. १; कठ० सं० ३. २. ३; कपि० सं० १६. १६. ३९. ३; मै० सं० ११. ७. १६; तै० सं० ४. २. ९ ।

[उखायां पशुशीर्षोपधानादि]

पशुशीर्षाण्युपदधाति । पशवो वै पशुशीर्षाणि पशून्-
 वैतदुपदधाति तादृगुखायामुपदधातीमे वै लोका ऽउखा
 पशवः पशुशीर्षाण्येषु तल्लोकेषु पशून्दधाति तस्मादिम-
 ऽएषु लोकेषु पशवः ॥ १ ॥ यद्वेवोखायाम् । योनिर्वा-
 ऽउखा पशवः पशुशीर्षाणि योनौ तत्पशून्प्रतिष्ठापयति
 तस्मादद्यमानाः पच्यमानाः पशवो न क्षीयन्ते योनौ
 ह्येनादप्रतिष्ठापयति ॥ २ ॥ यद्वेव पशुशीर्षाण्युपदधाति ।
 या वै ताः श्रिय ऽएतानि तानि पशुशीर्षाण्यथ यानि
 तानि कुसिन्धाद्वेतास्ताः पञ्च चितयस्तद्यास्ताः पञ्च चितय-
 ऽइमे ते लोकास्तथे त ऽइमे लोका ऽएषा सोखा तद्यदु-
 खायां पशुशीर्षाण्युपदधात्येतैरेव तच्छीर्षभिरेतानि कुसि-
 न्धानि सन्दधाति ॥ ३ ॥ तान्पुरस्तात्प्रतीच ऽउपदधाति ।
 एतद्वै यत्रैतान्प्रजापतिः पशूनालिप्सत त ऽआलिप्स्यमाना-
 ऽउदचिक्रमिषंस्तादृग्राणेषु समग्रह्यात्तान्प्राणेषु संगृह्य
 पुरस्तात्प्रतीच ऽआत्मन्नधत्त ॥ ४ ॥ तद्वा ऽएतत्क्रियते ।
 यदेवा ऽअकुर्वन्निदं न्वस्मात्ते पशवो नोच्चिक्रमिषन्ति
 यत्वेतत्करोति यदेवा ऽअकुर्वस्तत्करवाणीत्यथो प्राणेष्वे-
 वैनानेतत्संगृह्य पुरस्तात्प्रतीच ऽआत्मन्धत्ते ॥ ५ ॥ यद्वेव
 पशुशीर्षाण्युपदधाति । प्रजापतिर्वा ऽइदमग्र ऽआसीदेक-
 ऽएव सोऽकामयतान्नः सृजेय प्रजायेयेति स प्राणेभ्य-
 ऽएवाधि पशून्निरमिमीत मनसः पुरुषं चक्षुषोऽश्श्वं
 प्राणाद्वाथ श्रोत्राद्विं वाचोऽजं तद्यदेनान्प्राणेभ्योऽधि-

निरुमिमीत तस्मादाहुः प्राणाः पशव इति मनो वै प्राणानां प्रथमं तद्यन्मनसः पुरुषं निरुमिमीत तस्मादाहुः पुरुषः प्रथमः पशूनां द्वीर्यवत्तम इति मनो वै सर्वे प्राणा मनसि हि सर्वे प्राणाः प्रतिष्ठितास्तद्यन्मनसः पुरुषं निरुमिमीत तस्मादाहुः पुरुषः सर्वे पशव इति पुरुषस्य ह्येवैते सर्वे भवन्ति ॥ ६ ॥ तदेतदुन्नः सृष्ट्वा । पुरस्तात्प्रत्यगात्मन्नधत्त तस्माद्यः कश्चान्नः सृजते पुरस्तादेवैनत्प्रत्यगात्मन्धत्ते तद्वा उखायामुदरं वा उखोदरे तदुन्नं दधाति ॥ ७ ॥ अथैषु हिरण्यशकलाहप्रत्यस्यति । प्राणा वै हिरण्यमथ वा एतेभ्यः पशुभ्यः संज्ञप्यमानेभ्य एव प्राणा उत्क्रामन्ति तद्यद्विरण्यशकलान्प्रत्यस्यति प्राणानेवैष्वेतद्दधाति ॥ ८ ॥ सप्त प्रत्यस्यति । सप्त वै शीर्षन्प्राणास्तानस्मिन्नेतद्दधात्यथ यदि पञ्च पशवः स्युः पञ्चैव कृत्वः सप्त—सप्त प्रत्यस्येत्पञ्च वा एतान्पशूनुपदधाति सप्त—सप्त वा एकैकस्मिन्पशौ प्राणास्तदेषु सर्वेषु प्राणान्दधाति ॥ ९ ॥ तद्वैकेऽपि । यद्येकः पशुर्भवति पञ्चैव कृत्वः सप्त—सप्त प्रत्यस्यन्ति पञ्च वा एतान्पशूनुपदधाति सप्त—सप्त वा एकैकस्मिन्पशौ प्राणास्तदेषु सर्वेषु प्राणान्दध्म इति न तथा कुर्यादेतस्मिन्वै पशौ सर्वेषां पशूनां रूपं तद्यदेतस्मिन्प्रत्यस्यति तदेवैषु सर्वेषु प्राणान्दधाति ॥ १० ॥ मुखे * प्रथमं प्रत्यस्यति । 'सर्म्यक्स्रवन्ति सरितो न धेना' इत्यन्

* का० श्रौ० सू० १७, ५, ७ ।

(१) जु० य० सं० अ० १३ क० ३८ ।

वै धेनास्तदिदुः सम्म्यङ् मुखमभिसत्त्वत्यन्तर्हृदा
मनसा पूयमाना' ऽद्वित्यन्तर्वै हृदयेन मनसा सतान्नं
पूतं च्य ऽऋजुस्तस्य 'घृतस्य धारा ऽअभिचाकशीमी'ति
या ऽएवैतस्मिन्नग्नावाहुतीर्होष्यन्भवति ता ऽएतदाह
'हिरण्ययो वेतसो मद्ध्ये ऽअग्नेरि'ति य ऽएवैष हिरण्यमयः
पुरुषस्तमेतदाह ॥ ११ ॥ * 'ऋचे त्वे'तीह । प्राणो वा-
ऽऋक्प्राणेन ह्वर्चति 'रुचे त्वे'तीह प्राणो वै रुक् प्राणेन
हि रोचतेऽथो प्राणाय हीदः सर्वः रोचते 'भासे त्वे'तीह
'ज्योतिषे त्वे'तीह भास्वती हीमे ज्योतिष्मती चक्षुषी
'ऽअभूदिदं विश्वस्य भुवनस्य वाजिनमग्नेर्वैश्वानरस्य चे'ती-
'हाग्निज्योतिषा ज्योतिष्मान्नुक्मो वर्चसा वर्चस्वानि'तीह
विश्ववतीभ्यां विश्वः हि श्रोत्रम् ॥ १२ ॥ [अर्धप्रपाठकः
५० ॥] अथ पुरुषशीर्षमुदगृह्णाति । मह्यत्येवैनदेतत्संहस्रदा-
ऽअसि सहस्राय त्वे'ति सर्वं वै सहस्रः सर्वस्य दातासि
सर्वस्मै त्वेत्येतत् ॥ १३ ॥ अथैनानुपदधाति । पुरुषं प्रथमं
पुरुषं तद्वीर्येणाप्त्वा दधाति मद्ध्ये पुरुषमभित ऽद्वितरान्प-
शून्पुरुषं तत्पशूनां मद्ध्यतोऽत्तारं दधाति तस्मात्पुरुष एव
पशूनां मद्ध्यतोऽत्ता ॥ १४ ॥ अश्वं † चाविं चोत्तरतः ।

(१) शु० य० सं० अ० १३ क० ३८ । (२) शु० य० सं० अ० १३ क० ३८ ।

(३) शु० य० सं० अ० १३. ३८ ।

* का० श्रौ० सू० १७. ५. ८-१४ ।

(४) शु० य० सं० अ० १३ क० ३९ । (५) शु० य० सं० अ० १३ क० ३९ ।

(६) शु० य० सं० अ० १३ क० ३९ । (७) शु० सं० अ० १३ क० ३९ । (८) शु० सं०
अ० १३ क० ३९ ।

(९) शु० य० सं० अ० १३ क० ४० । (१०) शु० य० सं० अ० १३ क० ४० ।

† 'गात्या' इति 'क' पाठः । ‡ का० श्रौ० सू० १७. ५. १५, १६ ।

एतस्यां तद्दिश्येतौ पशू दधाति तस्मादेतस्यां दिश्येतौ।
 पशू भूयिष्ठौ ॥ १५ ॥ गां चाजं च दक्षिणतः । एतस्यां
 तद्दिश्येतौ पशू दधाति तस्मादेतस्यां दिश्येतौ पशू भूयिष्ठौ
 ॥ १६ ॥ पयसि पुरुषमुपदधाति । पशवो वै पयो यजमानं
 तत्पशुषु प्रतिष्ठापयत्यादित्यं गन्धर्वं पयसा समङ्गधी-
 त्यादित्यो वा ऽएष गन्धर्वो यत्पुरुषस्तं पयसा समङ्गधी-
 त्येतत्सहस्रस्य प्रतिमां विश्वरूपमिति 'पुरुषो वै
 सहस्रस्य प्रतिमा पुरुषस्य ह्येव सहस्रं भवति 'परिवृद्धं धि
 हरसा माभिमथंस्था' ऽइति पथ्येनं वृद्धद्व्यर्चिषा मैनः
 हिंसरीरित्येतच्छतायुषं कृणुहि चीयमान' ऽइति पुरुषं
 तत्पशूनां शतायुं करोति तस्मात्पुरुष एव पशूनां
 शतायुः ॥ १७ ॥ अथोत्तरतोऽश्वम् । 'वार्तस्य जूतिमि'ति
 वातस्य वा ऽएष जूतिर्व्यदश्वो 'वरुणस्य नाभिमि'ति
 वारुणो ह्यश्वोऽश्वं जज्ञानः सरिरस्य मद्ध्य' ऽइत्यापो वै
 सरिरमप्सुजा ऽउ वा ऽअश्वः 'शिशुं नदीनां हरिमद्रि-
 बुध्नमि'ति गिरिर्वा ऽअद्दिर्गिरिबुध्ना ऽउ वा ऽआपोऽग्ने
 मां हिंसरीः परमे व्योमन्नितीमे वै लोकाः परमं
 व्योमैषु लोकेष्वेनं मा हिंसरीरित्येतत् ॥ १८ ॥ अथ
 दक्षिणतो गाम् । 'अजंस्वमिन्दुमरुषमि'ति सोमो वा

* का० श्रौ० सू० १७. ५. १७ ।

- (१) शु० य० सं० अ० १३ क० ४१ । (२) शु० य० सं० अ० १३ क० ४१ ।
 (३) शु० य० सं० अ० १३ क० ४१ । (४) शु० य० सं० अ० १३ क० ४१ ।
 (५) शु० य० सं० अ० १३ क० ४२ । (६) शु० य० सं० अ० १३ क० ४३ । (७) शु०
 य० सं० अ० १३ क० ४२ । (८) शु० य० सं० अ० १३ क० ४२ । (९) शु० य० सं०
 अ० १३ क० ४२ । (१०) शु० य० सं० अ० १३ क० ४३ ।

ऽइन्दुः स हैष सोमोऽजस्रो यद्वौर्भुर्ण्युमि'ति भर्तार-
 मित्येतदग्निमीडे पूर्वचित्तिं नमोभिरित्याग्नेयो वै गौः
 पूर्वचित्तिमिति प्राञ्चं ह्यग्निमुद्धरन्ति प्राञ्चमुपचरन्ति
 'स पर्वभिर्ऋतुशः कल्पमान' ऽइति यद्वा ऽएष
 चीयते तदेष पर्वभिर्ऋतुशः कल्पते 'गां मां हिं-
 सीरदिति विराजमि'ति विराड्वै गौरन्नं वै विराडन्नमु
 गौः ॥ १९ ॥ अथोत्तरतोऽविम् । 'वरूत्रां त्वंष्टु-
 वरूणस्य नाभिमि'ति वारुणी च हि त्वाष्ट्री चाविर्विं
 जज्ञानां रजसः परस्मादिति श्रोत्रं वै परः रजो
 दिशो वै श्रोत्रं दिशः परः रजो 'मही साहस्त्रीम-
 सुरस्य मायामि'ति महती साहस्त्रीमसुरस्य माया-
 मित्येतदग्ने मां हिंसी परमे व्योमन्नितीमे वै लोकाः
 परमं व्योमैषु लोकेष्वेन मा हिंसीरित्येतत् ॥ २० ॥
 अथ दक्षिणतोऽजम् । 'यो ऽअग्निर्भेरद्व्यजायते'त्य-
 ग्निर्वा ऽएषोऽग्नेरद्व्यजायत 'शोकार्त्तृथिव्या ऽउत वा
 दिवस्परी'ति यद्वै प्रजापतेः शोकादजायत तद्विवश्च
 पृथिव्यै च शोकादजायत 'येन प्रजा विश्वकर्मा
 जजाने'ति वाग्वा ऽअजो वाचो वै प्रजा विश्वकर्मा
 जजान 'तमग्ने हेडः परि ते वृणक्ति'ति यथैव यजुस्तथा

- (१) शु० य० सं० अ० १३ क० ४३ । (२) शु० य० सं० अ० १३ क० ४३
 (३) शु० य० सं० अ० १३ क० ४३ । (४) शु० य० सं० अ० १३ क० ४३
 (५) शु० य० सं० अ० १३ क० ४४ । (६) शु० य० सं० अ० १३ क० ४४
 (७) शु० य० सं० अ० १३ क० ४४ । (८) शु० य० सं० अ० १३ क० ४४
 (९) शु० य० सं० अ० १३ क० ४५ । (१०) शु० य० सं० अ० १३ क० ४५
 (११) शु० य० सं० अ० १३ क० ४५ । (१२) शु० य० सं० अ० १३ क० ४५ ।

बन्धुः ॥ २१ ॥ त एते पशवः । तान्नानोपदधाति
 नाना सादयति नाना सूददोहसाधिवदति नाना ह्येते
 पशवः ॥ २२ ॥ अथ पुरुषशीर्षमभिजुहोति । आहुतिर्वै
 यज्ञः पुरुषं तत्पशूनां व्यज्रियं करोति तस्मात्पुरुष एव
 पशूनां व्यजते ॥ २३ ॥ यद्वै नदभिजुहोति । शीर्षस्तद्वीर्यं
 दधात्याज्येन जुहोति वृज्रो वा आज्यं वीर्यं वै वृज्रो
 वीर्यमेवास्मिन्नेतदधाति स्रुवेण वृषा वै स्रुवो वीर्यं वै
 वृषा वीर्यमेवास्मिन्नेतदधाति स्वाहाकारेण वृषा वै
 स्वाहाकारो वीर्यं वै वृषा वीर्यमेवास्मिन्नेतदधाति
 त्रिष्टुभा वृज्रो वै त्रिष्टुव्वीर्यं वै वृज्रो वीर्यं त्रिष्टुव्वीर्य-
 णैवास्मिन्नेतद्वीर्यं दधाति ॥ २४ ॥ स वा अर्द्धं च मनुदुत्य
 स्वाहाकरोति । अस्थि वा ऋगिदं तच्छीर्षकपालं विहाप्य
 यदिदमन्तरतः शीष्णो वीर्यं तदस्मिन्दधाति ॥ २५ ॥
 अथोत्तरमर्द्धं च मनुदुत्य * स्वाहाकरोति । इदं तच्छीर्ष-
 कपालः सन्धाय यदिदमुपरिष्ठाच्छीष्णो वीर्यं तद-
 स्मिन्दधाति ॥ २६ ॥ 'चित्रं देवानामुदगादनीकमि'ति ।
 असौ वा आदित्य एष पुरुषस्तदेतच्चित्रं देवानामुदेत्य-
 नीकं 'चक्षुर्मित्रस्य वरुणस्याग्रेरि'त्युभयेषां हैतद्देवमनु-
 ष्याणां चक्षुराप्त्रा द्यावापृथिवी अन्तरिक्षमि'त्युद्यन्वा-
 एष इमाँल्लोकानांपूरयति 'सूर्य आत्मा जगतस्तस्थु-
 षश्चेत्येष ह्यस्य सर्वस्यात्मा यच्च जगद्यच्च तिष्ठति

* का० श्रौ० सू० १७. ५. १८ ।

(१) शु० य० सं० अ० १३ क० ४६ । (२) शु० य० सं० अ० १३ क० ४६ ।
 (३) शु० य० सं० अ० १३ क० ४६ । (४) शु० य० सं० अ० १३ क० ४६ ।

॥ २७ ॥ अथोत्सर्गेरूपतिष्ठते । एतद्वै यत्रैतान्प्रजापतिः
 पशूनालिप्सत त आलिप्स्यमाना ऽअशोचँस्तेषामेतैरु-
 त्सर्गेः शुचं पाप्मानमपाहँस्तथैवैषामयमेतदेतैरुत्सर्गेः
 शुचं पाप्मानमपहन्ति ॥ २८ ॥ तद्वैके । यं—यमेव
 पशुमुपदधति तस्य—तस्य शुचमुत्सृजन्ति नेच्छुचं पाप्मा-
 नमबभ्युपदधामहा ऽइति ते ह ते शुचं पाप्मानमबभ्यु-
 पदधति याथं हि पूर्वस्य शुचमुत्सृजन्ति तामुत्तरेण
 सहोपदधति ॥ २९ ॥ विपरिक्राममु हैक ऽउपतिष्ठन्ते ।
 ऊर्द्धाथं शुचमुत्सृजाम ऽइति ते ह ते शुचं पाप्मानमनु-
 यन्त्यूर्द्धो ह्येतेन कर्मणैस्त्वूर्द्धामु शुचमुत्सृजन्ति ॥ ३० ॥
 बाह्येनैवाग्निमुत्सृजेत् । इमे वै लोका ऽएषोऽग्निरेबभ्यस्त-
 लोकेबभ्यो बहिर्द्धा शुचं दधाति बहिर्वेदीयं वै वेदिरस्यै
 तद्वहिर्द्धा शुचं दधात्युदङ् तिष्ठन्नेतस्याथं ह दिश्येते
 पशवस्तद्यत्रैते पशवस्तदेवैष्वेतच्छुचं दधाति ॥ ३१ ॥
 पुरुषस्य * प्रथममुत्सृजति । तद्वै हि प्रथममुपदधातीम-
 म्मां हिंस्रीर्द्विपादं पशुमिति द्विपादा ऽएष पशुर्धत्पुरुषस्तं
 मा हिंस्रीरित्येतत्सहस्राक्षो मेधाय चीयमानः ऽइति
 हिरण्यशकलैर्वा ऽएष सहस्राक्षो मेधायेत्यन्नायेत्येतद्भूमयुं-
 पशुममेधमग्ने जुषस्वेति किम्पुरुषो वै मयुः किम्पुरुषमग्ने
 जुषस्वेत्येतत्तेन चिन्वानस्तन्वो निषीदेत्यात्मा वै तनु-

* का० धौ० सू० १७. ५. १९ ।

(१) शु० य० सं० अ० १३ क० ४७ । (२) शु० य० सं० अ० १३ क० ४७ ।
 (३) शु० य० सं० अ० १३ क० ४७ । (४) शु० य० सं० अ० १३ क० ४७ ।
 १०७

स्तेन चिन्वान् ऽआत्मानं संस्करुष्वेत्येतन्मयुन्ते
 शुगच्छतु यं द्विष्मस्तं ते शुगच्छत्वि'ति तन्मयौ च शुचं
 दधाति यं च द्वेष्टि तस्मिँश्च ॥ ३२ ॥ अथाश्वस्य ।
 'इमं मा हिंसीरेकशफं पशुमि'त्येकशफो वा ऽएष पशु-
 र्यदुश्वस्तं मा हिंसीरित्येतत्कनिक्रदं वाजिनं वाजि-
 नेष्वि'ति कनिक्रदो वा ऽएष वाज्यु वाजिनेषु 'गौर-
 मारण्यमनु ते दिशामी'ति तदस्मै गौरमारण्यमनुदि-
 शति 'तेन चिन्वानस्तन्वो निषीदे'ति तेन चिन्वान्-
 ऽआत्मानं संस्करुष्वेत्येतद्गौरं ते शुगच्छतु यं द्विष्मस्तं
 ते शुगच्छत्वि'ति तद्गौरे च शुचं दधाति यं च द्वेष्टि
 तस्मिँश्च ॥ ३३ ॥ अथ गोः । 'इमं साहस्रं शतधार-
 मुत्समि'ति साहस्रो वा ऽएष शतधार ऽउत्सो यद्गौर्व्य-
 च्यमानं सरिरस्य मध्य' ऽइतीमे वै लोकाः सरिरमुपजी-
 व्यमानमेषु लोकेष्वित्येतद्घृतं दुर्हानामदिति जनाये'ति
 घृतं वा ऽएषादितिर्जनाय दुहे'ऽमे मां हिंसीः परमे
 व्योमन्नि'तीमे वै लोकाः परमं व्योमैषु लोकेष्वेनं
 मा हिंसीरित्येतद् 'गवयमारण्यमनु ते दिशामी'ति
 तदस्मै गवयमारण्यमनुदिशति 'तेन चिन्वानस्तन्वो
 निषीदे'ति तेन चिन्वान् ऽआत्मानं संस्करुष्वेत्येतद्-

- (१) शु० य० सं० अ० १३ क० ४७ । (२) शु० य० सं० अ० १३ क० ४८
 (३) शु० य० सं० अ० १३ क० ४८ । (४) शु० य० सं० अ० १३ क० ४८
 (५) शु० य० सं० अ० १३ क० ४८ । (६) शु० य० सं० अ० १३ क० ४८
 (७) शु० य० सं० अ० १३ क० ४९ । (८) शु० य० सं० अ० १३ क० ४९
 (९) शु० य० सं० अ० १३ क० ४९ । (१०) शु० य० सं० अ० १३ क० ४९
 (११) शु० य० सं० अ० १३ क० ४९ । (१२) शु० य० सं० अ० १३ क० ४९ ।

‘गवयं ते शुगृच्छतु यं द्विष्मस्तं ते शुगृच्छत्वि’ति तद्
 गवये च शुचं दधाति यं च द्वेष्टि तस्मिँश्च ॥ ३४ ॥
 अथावेह । ‘इममूष्णाशुमि’त्यूष्णावलमित्येतद्दुरुणस्य नाभि
 मि’ति वारुणो ह्यविस्त्वंचं पशूनां द्विपदां चतुष्पदामि’
 त्युभयेषां हेष पशूनां त्वद्विपदां च चतुष्पदां च
 ‘त्वष्टुँ प्रजानां प्रथमं जनित्रमि’त्येतद्ध त्वष्टा प्रथमः
 रूपं द्विचक्राग्ने मा हिंसीह परमे व्योमन्नितीमे
 वै लोकाः परमं व्योमैषु लोकेष्वेन मा हिंसीरित्येत-
 ‘दुष्ट्रमारण्यमनु ते दिशामी’ति तदस्मा ऽदुष्ट्रमारण्य-
 मनुदिशति ‘तेन चिन्वानस्तन्वो निषीदे’ति तेन चिन्वान-
 ऽआत्मानं संस्कुरुष्वेत्येतद्दुष्ट्रं ते शुगृच्छतु यं द्विष्मस्तं
 ते शुगृच्छत्वि’ति तदुष्ट्रे च शुचं दधाति यं च द्वेष्टि
 तस्मिँश्च ॥ ३५ ॥ अथाजस्य । ‘अजो ह्यग्नेरजनिष्ट
 शोकादि’ति यद्वै प्रजापतेह शोकादजायत तदग्नेह शोका-
 दजायत ‘सो ऽपश्यज्जनितामग्र’ ऽइति प्रजापतिर्वै
 जनिता सोऽपश्यत्प्रजापतिमग्र ऽइत्येतत्तेन देवो देवता-
 मग्रमायन्नि’ति वाग्वा ऽअजो वाचो वै देवा देवता-
 मग्रमायन्तेन ‘रोहमायन्नूप मेद्ध्यास’ ऽइति स्वर्गो वै

- (१) शु० य० सं० अ० १३ क० ४९ । (२) शु० य० सं० अ० १३ क० ५०
 (३) शु० य० सं० अ० १३ क० ५० । (४) शु० य० सं० अ० १३ क० ५०
 (५) शु० य० सं० अ० १३ क० ५० । (६) शु० य० सं० अ० १३ क० ५०
 (७) शु० य० सं० अ० १३ क० ५० । (८) शु० य० सं० अ० १३ क० ५०
 (९) शु० य० सं० अ० १३ क० ५० । (१०) शु० य० सं० अ० १३ क० ५१
 (११) शु० य० सं० अ० १३ क० ५१ । (१२) शु० य० सं० अ० १३ क० ५१
 (१३) शु० य० सं० अ० १३ क० ५१ ।

लोको रोहस्तेन स्वर्गं लोकमायन्नूप मेद्ध्यास ऽइत्येतच्छर-
 भमारण्यमनु ते दिशामी'ति तदस्मै शरभमारण्यमनु-
 दिशति 'तेन चिन्व्वानस्तन्वो निषीदे'ति तेन चिन्व्वान-
 ऽआत्मानः संस्करुष्वेत्येतच्छरभं ते शुगृच्छतु यं द्विष्मस्तं
 ते शुगृच्छत्वि'ति तच्छरभे च शुचं दधाति यं च द्वेष्टि
 तस्मिँश्च ॥ ३६ ॥ तदाहुः । यां वै तत्प्रजापतिरेतेषां
 पशूनां शुचं पाप्मानमपाहँस्त ऽएते पञ्च पशवो-
 ऽभवँस्त ऽएत ऽउत्क्रान्तमेधा ऽअमेद्ध्या ऽअयज्ञियास्तेषां
 ब्राह्मणो नाश्नीयात्तानेतस्यां दिशि दधाति तस्मादेतस्यां
 दिशि पर्जन्यो न वर्षुको यत्रैते भवन्ति ॥ ३७ ॥
 प्रत्येत्याग्निमुपतिष्ठते * । एतद्वा ऽएतदुपथायथं करोति
 यदग्नौ सामिचिते वहिर्वेद्येति तस्मा ऽएवैतन्निहनुते-
 ऽहिःसाया ऽआग्नेय्याग्नय ऽएवैतन्निहनुते गायत्र्या
 † गायत्रोऽग्निर्ध्यावानग्निर्ध्यावत्यस्य मात्रा तावतैवास्मा-
 ऽएतन्निहनुतेऽनिरुक्तया सर्वं वा ऽअनिरुक्तः सर्वेणैवास्मा-
 ऽएतन्निहनुते यविष्टवत्यैतद्धास्य प्रियं धाम ययविष्ट-
 ऽइति यद्वै जात ऽइदः सर्वमयुवत तस्माद्यविष्टः ॥ ३८ ॥
 'त्वं र्ष्यविष्ट दाशुष' ऽइति । यजमानो वै दाश्वा'न्नूँः
 पाही'ति मनुष्या वै नरः 'शृणुधी गिर' ऽइति शृणु

(१) शु० य० सं० अ० १३ क० ५१ । (२) शु० य० सं० अ० १३ क० ५१ ।
 (३) शु० य० सं० अ० १३ क० ५१ ।

॥ का० श्रौ० सू० १७. ६. १ ।

† 'गायत्र्यो' इति 'ग' पाठः ।

(४) शु० य० सं० अ० १३ क० ५२ । (५) शु० य० सं० अ० १३ क० ५२ ।
 (६) शु० य० सं० अ० १३ क० ५२ ।

न ऽइमाथं स्तुतिमित्येतद्रक्षां तोकमुत्तमने'ति प्रजा वै
तोक्कः रक्ष प्रजां चारमानं चेत्येतत् ॥ ३९ ॥ आरु-
ह्याग्निं जघनेन स्वयमातृणां परीत्यापस्या ऽउपद-
धाति । आप ऽएता यदपस्या ऽअथ वा ऽएतेब्भ्यः
पशुब्भ्य ऽआप ऽउत्क्रान्ता भवन्ति तद्यदपस्या ऽउप-
दधात्येष्वेवैतत्पशुष्वपो दधात्यनन्तर्हिताः पशुब्भ्य ऽउप-
दधात्यनन्तर्हितास्तत्पशुब्भ्योऽपो दधाति पञ्च-पञ्चो-
पदधाति पञ्च ह्येते पशवः सर्वत ऽउपदधाति सर्वत-
ऽएवैष्वेतदपो दधाति ॥ ४० ॥ तथाः पञ्चदश पूर्वाः ।
ता ऽअपस्या वृज्जो वा ऽआपो वृज्जः पञ्चदशस्तस्माद्ये-
नापो यन्त्यपैव तत्र पाप्मानं गन्ति वृज्जो हैव तस्या-
र्द्धस्य पाप्मानमपहन्ति तस्माद्वर्षत्यप्रावृतो ब्रजेदयं मे
वृज्जः पाप्मानमपहनदिति ॥ ४१ ॥ अथ याः पञ्चोत्तराः ।
ताश्छन्दस्याः पशवो वै छन्दाथस्यन्नं पशवोऽन्नमु पशो-
र्माथंसमथ वा ऽएतेब्भ्यः पशुब्भ्यो माथंसान्युत्क्रा-
न्तानि भवन्ति तद्यच्छन्दस्या ऽउपदधात्येष्वेवैतत्पशुषु माथं-
सानि दधात्यनन्तर्हिताः पशुब्भ्य ऽउपदधात्यनन्तर्हि-
तानि तत्पशुब्भ्यो माथंसानि दधात्यन्तरा ऽअपस्या
भवन्ति वाह्याश्छन्दस्या ऽअन्तरा ह्यापो वाह्यानि माथं-
सानि ॥ ४२ ॥ तदाहुः । यदिमा ऽआप ऽएतानि
माथंसान्यथ क त्वक् क लोमेत्यन्नं वाव पशोस्त्वगन्नं
लोम तद्यच्छन्दस्या ऽउपदधाति सैव पशोस्त्वक्कलोमाथो

यान्न्यमून्युखायामजलोमानि तानि लोमानि ब्राह्मोखा .
 भवत्यन्तराणि पशुशीर्षाणि ब्राह्मनि हि लोमान्यन्तर-
 ऽआत्मा यदीतरेण यदीतरेणेति ह स्माह शाण्डिल्यः
 सर्वानेव वयं कृत्स्नाहपशून्सँस्कुर्म ऽहुति ॥ ४३ ॥
 यद्वेवापस्या ऽउपदधाति * । प्रजापतेर्विंशस्तादाप ऽआयँ-
 स्तास्वितास्वविशद्यद्विशत्तस्माद्विंशतिस्ता ऽअस्याङ्गु-
 लिभ्योऽङ्गुलवन्नन्तो वा ऽअङ्गुलयोऽन्तत ऽएवास्मात्ता-
 ऽआप ऽआयन् ॥ ४४ ॥ स यः स प्रजापतिर्व्यस्वः
 सत । अयमेव स योऽयमग्निश्चीयतेऽथ या ऽअस्मात्ता-
 ऽआप ऽआयन्नेतास्ता ऽअपस्यास्तद्यदेता ऽउपदधाति या-
 ऽएवास्मात्ता ऽआप ऽआयँस्ता ऽअस्मिन्नेतत्प्रतिदधाति
 तस्मादेता ऽअत्रोपदधाति ॥ ४५ ॥ 'अपां त्वेमन्त्सादया-
 मी'ति । वायुर्वा ऽअपामेम यदा ह्येवैष ऽइतश्चेतश्च
 वात्यथापो यन्ति वायौ तांसादयति ॥ ४६ ॥ 'अपां
 त्वोन्नन्त्सादयामी'ति । ओषधयो वा ऽअपामोन्न यत्र
 ह्याप ऽउन्दन्त्यस्तिष्ठन्ति तदोषधयो जायन्त ऽओषधिषु
 तांसादयति ॥ ४७ ॥ 'अपां त्वा भस्मन्त्सादयामी'ति ।
 अब्रं वा ऽअपां भस्माब्रे तांसादयति ॥ ४८ ॥
 'अपां त्वा ज्योतिषि सादयामी'ति । विद्युद्वा ऽअपां ज्योति-
 र्विद्युति तांसादयति ॥ ४९ ॥ 'अपां त्वायने सादया-

* का० धौ० सू० १७. ६. २ ।

- (१) शु० य० सं० अ० १३ क० ५३ । (२) शु० य० सं० अ० १३ क० ५३ ।
 (३) शु० य० सं० अ० १३ क० ५३ । (४) शु० य० सं० अ० १३ क० ५३ ।
 (५) शु० य० सं० अ० १३ क० ५३ ।

मी'ति । इयं वा ऽअपामयनमस्यां ह्यापो यन्त्यस्यां
तां सादयति तद्या ऽअस्यैतेभ्यो रूपेभ्य ऽआप-
ऽआयँस्ता ऽअस्मिन्नेतत्प्रतिदधात्यथो ऽएतान्येवास्मिन्नेत-
द्रूपाणि दधाति ॥ ५० ॥ 'अर्णवे त्वा सद्ने सादयामी'ति ।
प्राणो वा ऽअर्णवः प्राणे तां सादयति ॥ ५१ ॥ 'समुद्रे
त्वा सद्ने सादयामी'ति । मनो वै समुद्रो मनसो वै
समुद्राद्वाचंभ्या देवास्त्रयीं विद्यां निरखनँस्तदेष श्लोको-
ऽभ्युक्तो ये समुद्रान्निरखनन्देवास्तीक्ष्णाभिरुद्भिभिः
सुदेवो ऽअद्य तद्विद्याद्यत्र निर्वपणं दधुरिति मनः समुद्रो
वाक्तीक्ष्णाद्भिस्त्रयी विद्या निर्वपणमेतदेष श्लोकोऽभ्युक्तो
मनसि तां सादयति ॥ ५२ ॥ 'सरिरे त्वा सद्ने
सादयामी'ति । वाग्वै सरिरं वाचि तां सादयति
॥ ५३ ॥ 'अपां त्वा क्षये सादयामी'ति । चक्षुर्वा ऽअपां
क्षयस्तत्र हि सर्वदैवापः क्षियन्ति चक्षुषि तां
सादयति ॥ ५४ ॥ 'अपां त्वा सधिषि सादयामी'-
ति । श्रोत्रं वा ऽअपां सधिः श्रोत्रे तां सादयति
तद्या ऽअस्यैतेभ्यो रूपेभ्य ऽआपऽआयँस्ता ऽअस्मि-
न्नेतत्प्रतिदधात्यथो ऽएतान्येवास्मिन्नेतद्रूपाणि दधाति
॥ ५५ ॥ 'अपां त्वा सद्ने सादयामी'ति । द्यौर्वा-
ऽअपां सदनं दिवि ह्यापः सन्ना दिवि तां

(१) शु० य० सं० अ० १३ क० ५३ । (२) शु० य० सं० अ० १३ क० ५३ ।
(३) शु० य० सं० अ० १३ क० ५३ । (४) शु० य० सं० अ० १३ क० ५३ ।
(५) शु० य० सं० अ० १३ क० ५३ । (६) शु० य० सं० अ० १३ क० ५३ ।

सादयति ॥ ५६ ॥ 'अपां त्वा सधुस्थे सादयामीति ।
 अन्तरिक्षं वा ऽअपां सधुस्थमन्तरिक्षे तां सादयति
 ॥ ५७ ॥ 'अपां त्वा योनौ सादयामीति । समुद्रो वा-
 ऽअपां योनौ समुद्रे तां सादयति ॥ ५८ ॥ 'अपां त्वा
 पुरीषे सादयामीति । सिकता वा ऽअपां पुरीषे सिकतासु
 तां सादयति ॥ ५९ ॥ 'अपां त्वा पाथसि सादयामीति ।
 अन्नं वा ऽअपां पाथोऽन्ने तां सादयति तद्या ऽअस्यै-
 तेऽभ्यो रूपेऽभ्य ऽआप ऽआयस्ता ऽअस्मिन्नेतत्प्रतिदधात्यथो-
 ऽएतान्येवास्मिन्नेतद्रूपाणि दधाति ॥ ६० ॥ 'गायत्रेण
 त्वा च्छन्दसा सादयामि । त्रैष्टुभेन त्वा च्छन्दसा
 सादयामि जागतेन त्वा च्छन्दसा सादयाम्यानुष्टुभेन
 त्वा च्छन्दसा सादयामि प्राङ्क्तेन त्वा च्छन्दसा सादया-
 मीति तद्या ऽअस्यैतेऽभ्यश्छन्दोऽभ्य ऽआप ऽआयस्ता-
 ऽअस्मिन्नेतत्प्रतिदधात्यथो ऽएतान्येवास्मिन्नेतच्छन्दा-
 सि दधाति ॥ ६१ ॥ ता ऽएता ऽअङ्गुलयः । ताः
 सर्वतः ऽउपदधाति सर्वतो हीमा ऽअङ्गुलयो तेषूपद-
 धात्यन्तेषु हीमा ऽअङ्गुलयश्चतुर्द्वोपदधाति चतुर्द्वा
 हीमा ऽअङ्गुलयः पञ्च-पञ्चोपदधाति पञ्च-पञ्च हीमा
 ऽअङ्गुलयो नानोपदधाति नाना हीमा ऽअङ्गुलयः

(१) शु० य० सं० अ० १३ क० ५३ । (२) शु० य० सं० अ० १३ क० ५३ ।

(३) शु० य० सं० अ० १३ क० ५३ । (४) शु० य० सं० अ० १३ क० ५३ ।

(५) शु० य० सं० अ० १३ क० ५३ ।

सकृत्सादयति समानं तत्करोति तस्मात्समानसम्बन्धनाः ॥ ६२ ॥ (B)

पञ्चमाध्याये द्वितीयं ब्राह्मणम् ॥ २ ॥

माध्यन्दिनीये शतपथब्राह्मणे चतुर्थः प्रपाठकः ॥४॥ कण्डिकासंख्या १०० ॥

इति पञ्चमोऽध्यायः ॥ ५ ॥

† हस्तिघटं नाम सप्तमं काण्डं समाप्तम् ॥ ७ ॥

(B) एतद्ब्राह्मणस्था विषया अन्यत्राऽप्युपलभ्यन्ते यथा—का० श० ९. ५. १-४; कठ० सं० १६. १६-१८; कपि० सं० २५. ८, ९; मै० सं० ११. ७. १७, १८; तै० सं० ४. २. ९, ३. १ ।

† अस्मिन्काण्डे कण्डिकासंख्या ॥ ३९८ ॥